

ТРАДЫЦЫІ АСВЕТНІЦТВА І КНІГАДРУКАВАННЯ НА ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ І Ў БЕЛАРУСІ

ВАЛЯНЦІНА КОЎТУН (Мінск)

АСОБА ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ У КАНТЭКСТЕ СТАНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЭМАКРАТЫЧНАЙ ДУМКІ

а самых першых старонках нашай гісторыі цывілізаванае грамадства можа прачытаць гучныя жаночыя імёны. Гэта імёны-сімвалы, якія па праву лічацца нацыянальным набыткам незалежнай Беларусі. Гаворка ідзе пра трансчасавы, сапраўды унікальны жаночы феномен беларускай гісторыі.

Як ні ў адной з краін Захаду, беларуская жаночая рэальнасць мінулага была настолькі геніяльнай і пазначанай меткамі паскоранага развіцця цывілізацыі, што ўжо сама першапрысутнасць у гісторыі ўсходніх славян спатчатку свабодалюбівай Рагнеды, а потым — вялікай полацкай асветніцы Ефрасінні не толькі дала магутны імпульс развіццю цэлых эпох кніжнасці і асветніцтва, але таксама заклала фундаментальныя падмуркі стварэнню першых інстытутаў абароны правоў чалавека, палітычнай дыпламатыі, першых культурна-асветніцкіх цэнтраў, дзе, уласна, і пачалося фарміраванне асноў Незалежнасці, яе філасофіі і этыкі. Адным словам, усяго таго, што і сёння застаецца канцэптуальна перспектыўным, а значыць, запатрабаваным грамадскасцю.

Такім чынам, аўтарытэт жаночай гісторыі Беларусі матэрыялізуецца ў развіцці інстытутаў цывілізаванай дзяржавы, уплывае на пошукі шляхоў пабудовы ў адной з краін цэнтральнай Еўропы адкрытага грамадства.

Гэтая асаблівая, гістарычна трансфармаваная і гістарычна разгорнутая ў сваіх наступствах (“продвинутая”) беларуская жаночая знакавая не толькі ў выключнай папулярнасці пэўных гістарычных жаночых асоб, але хутчэй у тых ідэях, якія яны сабой выяўляюць і люструюць. Унікальны арэол Ефрасінні Полацкай — само імя і яе знакамiты крыж сёння пастаянна ўключаюцца ў назвы і сімваліку жаночых і іншых грамадскіх і дзяржаўных арганізацый, з улікам значнасці беларускіх гістарычных каштоўнасцей сёння ў рэспубліцы праходзяць міжнародныя з’езды, кангрэсы, навуковыя канферэнцыі і конкурсы.

Адным словам, гісторыя адукаванай Беларусі, што сёння ўступае на новы шлях развіцця, мае сапраўды жаночае аблічча, у якім вельмі многія

пазнаюць лік святой Ефрасінні Полацкай. Таму заканамерным будзе даць аб ёй хоць бы кароткую гістарычную даведку.

...Ад перыяду асаблівага ўзлёту магутнай раннефеадальнай Полацкай дзяржавы, прарадзімы беларусаў, нас аддзяляе прасторава-часавы пояс васьмі вякоў. З XII ст., “яко луна солнечная”, пранізвае гістарычныя пласты святло імені, без якога немагчыма ўявіць не толькі панараму культурнага і духоўнага расквіту ўсходніх славян, але і ўсю гісторыю развіцця і распаўсюджвання ідэй еўрапейскай цывілізацыі. Альфа і амега. Загадка і разгадка беларускага гістарычнага феномена. Усё гэта Ефрасіння Полацкая (свецкае імя Прадслава, 1112 – 23.05.1173). Дачка полацкага князя Георгія Усяславіча, унучка знакамітага Усяслава Чарадзея. Адна з самых адукаваных жанчын свайго часу, святая апякунка Беларусі.

Знакамітая асветніца, першая бібліятэкарка і педагог, адна з першых жанчын-палітыкаў, вытанчаны дыпламат, Ефрасіння ўмела быць не толькі міласэрнай для пакутуючых, прыніжаных і бедных, але таксама ўціхамірвала братазайчых войны, што паўплывала на далейшы ход гісторыі ўсяго ўсходнеславянскага рэгіёна. Гэтае імя сімвалізуе росквіт культуры і маральнага абнаўлення ў глыбінях усходнеславянскага сярэднявеккоўя. Гістарычна прадвызначыўшы ланцуговую рэакцыю развіцця назапашвання нацыянальных каштоўнасцей, дзейнасць Ефрасінні Полацкай прыраўноўваецца да дзейнасці інстытутаў палітычнага канструявання.

Да таго ж згадаем, што менавіта з Полацкай зямлі скіраваўся ў далёкі шлях і з’явіўся на еўрапейскай арэне вялікі асветнік Францыск Скарына, які здзейсніў, пад уплывам святой зямлячкі, яшчэ адзін подзвіг беларускай гісторыі — подзвіг першадрукара. У адным шэрагу з ім бачацца таксама такія духоўныя пастыры грамадства, дзяржаўныя дзеячы і пісьменнікі, як Сімяон Полацкі, Сымон Будны, Кірыла Тураўскі і інш.

Гуманістычныя ідэі Ефрасінні Полацкай, што магутна паўплывалі на ўсё развіццё асветніцкага руху, не толькі вяртаюцца, але і па-новаму рэалізуюцца ў дзейнасці прагрэсіўных, у тым ліку жаночых, арганізацый.

У гэтай сувязі разуменне гістарызму беларускай жаночай думкі тоесна з канцэпцыяй роўных магчымасцей, што была выпрацавана ў першых, найбольш вядомых гістарычных дакументах XVI ст. Маецца на ўвазе знакамітая эпоха Вялікага Княства Літоўскага, якая заслугоўвае асобнага разгляду. Бо калі з перыядам узлёту Полацкай дзяржавы звязана ранняя гістарычная канструкцыя мадэлі асветніцтва народа і чалавечай Асобы як такой, то першае фармуляванне жаночых правоў нарадзілася ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага. Больш таго, у перыяд развіцця дэмакратычных прававых асноў ВКЛ, асабліва пад час стварэння знакамітага Статута 1588 г., з’явіўся новы жаночы тып. “Літвінкі” вызначаліся найперш свабодалюбівым разнявольным норавам і самапавагаю. Адначасна жанчына Вялікага Княства Літоў-

скага была даволі стрыманай, сціплай, гаспадарлівай і схільнай да добрачыннасці (А. Весялоўская, К. Лаза, К. Сапега). Напрыклад, Весялоўская перадала ў гарадскую казну грошы для нармалізацыі жыцця пасля чумы і голаду 1642–1646 гг.; іншыя магнаткі бралі на выхаванне дзяўчынак з бедных правінцыйных сем’яў, апекаваліся іх далейшым лёсам; асобныя вылучаліся экзальтаванасцю, што выклікала ў суайчынніц адначасна асуджэнне, зайздрасць і захапленне. Менавіта тагачасным норавам і жаночай псіхалогіі прысвяціла сваё рэалістычнае эсэ “Якая я ёсць” Ізабэла Чартарыйская. Жанчыны ВКЛ, якія актыўна далучыліся да рэнесансавай культуры, немалую ўвагу ўдзялялі і новай для таго часу практыцы калекцыянавання мастацкіх узораў, чым займалася, да прыкладу, Алена Радзівіл. Прадстаўніцы гэтага слыннага роду ўвогуле вылучаліся характвам, высокім інтэлектам і шматлікімі талентамі. Такім чынам, высокая культура, адукаванасць, пачуццё ўласнай годнасці сталі адметнымі рысамі жанчын перыяду, які нашчадкі назвалі “залатым векам” Беларусі. Менавіта інтэлектам вылучалася яшчэ адна знакамітая жанчына сярэднявекі — Анна Яблонская (з роду Сапегі), чые заняткі ў галіне палітыкі, эканомікі, прыродазнаўчых навук, заалогіі і мінералогіі здзіўлялі нават вучоных. Яе фальварак у Сямяцічах наведвалі імператар Аўстрыі Іосіф, імператар Павел I і іншыя знакамітасці. Эмансipaцыя шляхцянак выклікала незадаволенасць старой шляхты. Аднак гэта не паслабіла памкненняў жанчын да ўдасканалення пачуцця ўласнай годнасці.

Як унікальны зрэз гісторыі чалавецтва, варта разгледзець яшчэ адзін паварот у лёсе беларускага народа: умацаванне на старажытных беларускіх землях феадальна-прыгонніцкіх адносін у XVIII ст. Нагадаем, што пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, што значна прыглушыла развіццё нацыі. І гэта ў той час, калі Еўропа рухалася да знішчэння абсалютызму. Калі ж гаварыць пра адносіны да жанчыны ў тагачаснай Расійскай імперыі, то паказальным можна лічыць запіс у такім, здавалася б, перадавым дакуменце, як Статут арганізацыі дэкабрыстаў: “Жаночы пол у Саюз не прымаецца”. Калі мець на ўвазе, што становішча жанчыны, яе роля непасрэдна залежаць ад узроўню дэмакратызацыі грамадства, то значнае ўвагі заслугоўвае хутчэй XX ст. — перыяд развіцця капіталізму і паскоранага працэсу ўключэння жанчын у вытворчасць. Жаночае пытанне ўсё больш актуалізуецца, шырыцца плюралізм меркаванняў і падыходаў да яго рэалізацыі.

На беларускіх землях, насельніцтва якіх пастаянна прыгняталася і было пазбаўлена магчымасці карыстацца роднай мовай, у народа існаваў асаблівы “прававы шчыт”. Гэта той кодэкс народнай маралі, які адносіўся да жанчыны як захавальніцы нацыянальна-генетычнай памяці з глыбокай павагай. У зводзе народнага светапогляду сцвярджалася права жанчын на свабоду,

унутранае жыццё і моцныя пачуцці. Хаця доўгія стагоддзі прыгнёту пакінулі адмеціны і шрамы на жаночых лёсах і ў жаночым светаразуме, нязменным заставаўся стрыжань — статус захавальніцы нацыянальнага быцця, мовы і культуры, нацыянальных традыцый. Асабліва важным было тое, што жанчына перадавала ўсё новым і новым пакаленням іх родную мову, у сувязі з чым згадаем, што “мова — той азнавы слой, які дазваляе большменш устойліва функцыянаваць, развівацца і нарошчваць свой патэнцыял усім астатнім чыннікам культуры нават у неспрыяльных для яе палітычных, эканамічных і сацыяльных умовах...” (В. Акудовіч. Літ. і мастацтва. 1997. 28 лют.).

Аднак сапраўды адчувальнае ўваходжанне беларускіх жанчын у сферы грамадскага развіцця павінна было пераадолець эвалюцыйныя этапы, ствараючы новыя абрысы жаночай думкі ўвогуле. І калі першай жанчынай-пісьменніцай прынята лічыць мяркуемую аўтарку “Жыцця Ефрасінні Полацкай” Еўпраксію, то працягвае гэты элітарны спіс жанчына абсалютна іншага характару, што сведчыць нават назва яе рукапісу, датаванага 1760 г., — “Авантуры майго жыцця”. Праз стагоддзі нам усміхаецца прыхільніца моднага ў тыя гады авантурнага жанру Саламея Пільштынова з Навагрудка — першая жанчына-ўрач і пісьменнік, геаграфія “падарожжаў” якой (ад Вены да Стамбула і затым Санкт-Пецярбурга) дастаткова пераканаўчая нават для сучасных турыстаў, не кажучы пра пісьменнікаў і ўрачоў.

Аднак гаворка ідзе хутчэй пра ўнутранае разняволенне, пра тыя ўнутраныя прадпасылкі жаночай эмансipaцыі, якая хутка набыла яшчэ адзін, і таксама дасюль незнаёмы, абрыс. Гэта абрыс часам фанатычнай, але заўсёды шчырай, адданай і самаахвярнай ахоўніцы і абаронцы. Але ўжо не толькі свайго сямейнага асяродку ці свае жаночай годнасці і чалавечай незалежнасці, а ўжо гордай паборніцы тае часткі грамадскай і касмічнай гармоніі, якая называецца Радзімаю.

Свой знакаміты верш “На смерць палкоўніка” Адам Міцкевіч прысвяціў менавіта адной з такіх дзёрзкіх жанчын-удзельніц паўстання 1830–1831 гг. Эміліі Плятэр. Яна сабрала атрад у 400 чалавек, які дзейнічаў на тэрыторыі Віцебшчыны. Загінула Эмілія ў 25 год. Яе паплечнік, славыты Ігнат Дамейка, сёння лічыцца нацыянальным героем Чылі. Імя легендарнай Эміліі Плятэр усё часцей прыцягвае ўвагу паэтаў і мастакоў.

Паступова жаночая ідэя набывае нацыянальна-вызваленчыя арыенціры. Сёння мы з упэўненасцю можам сказаць, што жаночая думка Беларусі ХХ ст. фарміравалася ў кантэксце барацьбы народа за перспектывы незалежнасці, чаму папярэднічала паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі і Літве, жорстка падаўленае царскай Расіяй. Да ідэй Кастуся Каліноўскага многіх жанчын прыцягвала менавіта непрыняцце кіраўніком інсургентаў свету няроўнасці і прыгнёту, сацыяльнай кантрастнасці. Асабліва гнеўна гучалі

яго выступленні супраць непасільнай жаночай працы на паншчыне. Жанчыне-працаўніцы і жанчыне-маці Каліноўскі прысвячаў нават вершы. Мяркуючы, што толькі карэнныя пераўтварэнні грамадства могуць змяніць жаночыя лёсы, народны абаронца да вырашэння жаночага пытання падыходзіў з пазіцыі рэвалюцыянера-дэмакрата.

З гэтым бунтарскім перыядам звязана дзейнасць Камілы Марцінкевіч, дачкі знакамітага паэта. Першая жанчына-дысідэнтка была нават змешчана за свае палітычныя погляды, скіраваныя супраць царскіх уладаў, у багдзельню для вар’ятаў, але выпушчана пасля маніфестацый пратэсту. Калі ўспыхнула паўстанне 1863 г., яна разам са сваімі каляжанкамі зноў выступіла супраць імперскага гвалту, вывеўшы жаночую дэманстрацыю ў нацыянальных апрачках і з адпаведнымі песнямі на вуліцы Варшавы. Арганізавала дапамогу арыштаваным паўстанцам, якіх адпраўлялі ў Сібір. Нібыта прадчувала ўласны лёс.

Побач з палітычнай ссыльнаю К. Марцінкевіч з’яўляецца яшчэ адна каларытная фігура XIX ст. — Ева Фялінская. З малалецтва асірацелая, яна актыўна і ўпарта займаецца самаадукацыяй, перамагаючы галечу і іншыя жыццёвыя нягоды. Уключаецца ў барацьбу супраць імперыі насілля. Была арыштавана і разам з дзецьмі адпраўлена ў ссылку. Калі вярнулася на радзіму, згадваючы свае пакулівыя этапы і сустрэчы з рознымі людзьмі, праявіла пісьменніцкі талент, напісаўшы цікавыя ўспаміны. Яе пяру належыць і двухтомная аповесць “Герсілія” (1849), створаная якраз у той час, калі аўтарка занялася справай адукацыі дзяцей.

Марыя Багушэвіч... Гэта імя яшчэ адной выдатнай змагаркі супраць гнёту звязана са Случчынай. Памерла ад сухотаў па дарозе ў ссылку. Пакінула пасля сябе цікавы дзённік. Спачуваннем простаму люду і асуджаннем лянiвай шляхты, жорсткасці, што разбурае маральныя каштоўнасці, прасякнуты і мемуары Габрыелі Пузыны з Дабраўлянаў.

З воблікам многіх такіх прадстаўніц новай еўрапейскай жаночай грамадскай ментальнасці знітаваны рамантычныя нацыянальна-вызваленчыя ідэалы. Менавіта з такім падтэкстам Беларусь пачатку XX ст., забраная ў ланцугі нацыянальнага ўціску, уступала ў эпоху капіталізму. Уласна беларусы ўспрымаліся адміністрацыйнай гайнёю як сялянская, “мужыцкая” нацыя “тутэйшых” без права на незалежную будучыню, без роднай мовы. І гэта ў той час, калі беларуская мова была роднай для большай часткі насельніцтва, пра што сведчыць статыстыка. У 1904 г. былі надрукаваны вынікі перапісу 1897 г., згодна якому ў найбольш прэзентатыўнай Мінскай губерні пражывала больш за два мільёны чалавек (з іх 50% жанчын).

Паказальна, што сярод патомнай шляхты перавага аддаецца менавіта беларускай мове (57,83%), рускай — 8,8%, польскай — 27,75%. Беларускаю мову назвалі сваёй роднай таксама 89,61% сялян. Такім чынам, навя-

заная ў далейшым чыноўнай адміністрацыяй думка аб тым, што беларуская мова гістарычна адмаўлялася як простым людям, так і патомнай шляхтай, не мае падстаў. У гэтым сэнсе нас найперш цікавіць роля жанчыны — асабліва ў найбольш населенай сельскай мясцовасці. Таму падкрэслім, што менавіта дзякуючы жанчынам у сялянскім і шляхецкім асяродках стагоддзямі ствараўся і мацаваўся беларускі лад жыцця. Не апошнія месца займала яна і ў сямейнай эканамічнай стабілізацыі. Не памяншаючы ролю мужчын, адзначым, што менавіта жанчына-маці, жанчына-гаспадыня часта была адзіным кармільцам у сям’і, прытым ва ўмовах наступальнага капіталізму на заходнія землі пранік “вірус” першай эканамічнай міграцыі — пошуку капейкі ў чужым краі, што пабуджала мужчын надоўга пакідаць родны кут. Беларускія жанчыны, як сялянкі, так і шляхціцкі, заставаліся на месцы і сумяшчалі сямейныя абавязкі з цяжкаю працаю ў полі ці на фабрыцы. Яны, вядома, былі пшчотнымі маці, хаця спаконвеку ўскладвалі на свае плечы цяжкія мужчынскія абавязкі, думаючы пра будучае. Таму заўсёды беларускую жанчыну паважалі і ў сям’і, і ў сельскай абшчыне. І ўсё ж, з другога боку, жанчыны Міншчыны ці Гарадзеншчыны пастаянна адчувалі цяжар патрыярхальнай традыцыі і ў размеркаванні ўлады, і ў дамінаванні сацыяльных роляў. І ўсё ж, як бы цяжка ні было, беларуская жанчына заўжды заставалася галоўнай захавальніцай народнай культуры, гуманістычнага зводу грамадскай маралі, нацыянальных традыцый.

У канцы XIX – пачатку XX ст. з развіццём грамадскіх супярэчнасцей новага тыпу, аб чым сёння ярка сведчаць цэлыя тамы архіўнай дакументалістыкі, узнікла сітуацыя жаночага масавага процістаяння старым умовам, замшэламу сацыяльнаму дыктату. На агульным шэрым малонку сацыяльна-эканамічнага і палітычнага ўціску была “аддушына”: у беларусаў узнікла магчымасць пасля атрымання першапачатковай адукацыі ў часовых “дырэктароў” ці на курсах працягваць вучобу ў такіх буйных гарадах, як Масква, Санкт-Пецярбург, Варшава. Калі нават у Заходняй Еўропе жанчына-адвакат ці ўрач успрымалася як грамадская анамалія ці “двухгаловае цялё” (тэрміналогія прэсы таго перыяду), жанчыны з беларускіх двароў усё часцей бясстрашна ад’язджаюць у вядомыя універсітэцкія і прамысловыя цэнтры імперыі і нават за яе межы. Яны ад’язджалі з роднае хаты не толькі ў пошуках сямейнага шчасця, але найперш з надзеяю атрымаць роўную з мужчынамі адукацыю, што асацыяравалася з набыццём пэўнай свабоды, пачуцця годнасці. Пачынаўся перыяд ломкі патрыярхальнага погляду на адукацыю і сацыяролю жанчын. Узніклі першыя жаночыя вышэйшыя курсы, педагогічныя і медыцынскія, першыя грамадскія жаночыя аб’яднанні. Эпоха класічнага капіталізму, палітычных катаклізмаў “падаравала” жанчынам не толькі першыя чыгункі і фабрыкі, але таксама вопыт сусветнай вайны і масавага палітычнага руху. У выніку пачала разбурацца стагоддзямі нала-

джаная практыка грамадскага, у тым ліку юрыдычнага, адчужэння цудоўнай паловы чалавецтва ад сфер навукі, культуры, палітыкі, эканомікі. Новая беларуская жанчына кардынальна мяняла свой светапогляд, пачаўшы працяглую самасцвярджалную барацьбу за свае правы.

Праўда, шлях да асветы суправаджаўся пошукамі работы — сродкі патрэбны былі для аплаты вучобы, кватэры і г. д. Цяжкія выпрабаванні чакалі жанчыну і ў працэсе ўключэння яе ў вытворчую сферу. Беларускі капіталізм прыгнятальнік быў не толькі з мужчынскім, але і з жаночым тварам. У гэтым сэнсе паказальнымі можна лічыць розныя паведамленні ў газетах 1912 г., напрыклад, аб становішчы работніц Гомельскай капялюшнай майстэрні, дзе панавалі даволі “дзіўныя норавы”. У пачатку сезона гаспадыня (мадам Сафі) набірала паболей майстрых, не забываючы пра ўласную выгаду. І майстрыхі, спадзеючыся мець работу цэлы год, згаджаліся на самую мізэрную аплату. Але гора тым дзяўчатам, якія не змаглі заслужыць літасці гаспадыні... Тых яна бязлітасна эксплуатавала, імкнучыся ператварыць у машыну. Як паведамляў карэспандэнт, яе грубая сварка, што не мела межаў у абразях, даходзіла да пошласці... “І вось, калі сезон праходзіць і работы становіцца ўсё меней, вось тут і пачынаецца спраўдны здзек”. У такой абстаноўцы шырыцца жаночы рух пратэсту. Становішча жанчын на фабрыках таксама цяжка паддаецца апісанню.

Ствараюцца першыя марксісцкія гурткі, куды пранікаюць ідэі французскай рэвалюцыі, свабодалюбства, пастулаты еўрапейскай жаночай эмансipaцыі. У гэты перыяд, як вядома, узмацняецца рэвалюцыйная прапаганда, што таксама пабуджае жанчын актыўна ўдзельнічаць у масавых выступленнях, яны нават займаюць першыя ролі ў палітычных партыях, у тым ліку і сацыял-дэмакратычных. Капіталістычная эмансipaцыя рэвалюцыйнай паласы ўклала ў жаночыя рукі не толькі кніжку, але і зброю. Яркі прыклад — дзейнасць сясцёр Ізмайлавых. Жанчына эпохі капіталізму набывае часам гнеўнае, часам самотнае аблічча. Пачынаецца смелая дзейнасць беларускіх патрыёткаў, якія не саступалі мужчынам ні ў навуковай, ні ў асветніцкай, ні ў палітычнай актыўнасці. І ўсё ж першая беларуская жаночая арганізацыя, Таварыства абароны жанчын, што ўзнікла ў Мінску ў 1901 г. на хвалі заходнееўрапейскай эмансipaцыі, была ініцыяравана мужчынам “вышэйшага свету” графам К. Чапскім. Арганізацыя знаходзілася пад уплывам прадстаўнікоў ліберальна-апазіцыйнага руху і аб’ядноўвала галоўным чынам жонак чыноўнікаў і прадпрымальнікаў. Пры таварыстве бясплатна працавалі юрыдычная кансультацыя, бюро па арганізацыі лекцый, у тым ліку па гісторыі, літаратуры, астраноміі. Для гараджанак розных саслоўяў чытаўся курс жаночай гігіены. Таварыства арганізавала таксама нядзельныя школы і дзённыя “яслі” для дзяцей рабочых. Такім чынам, на памежжы стагоддзяў пачалі актывізавацца жанчыны-арыстакраткі. І асобае месца ў гэтым шэрагу

займаюць прадпрымальніцы і мецэнаткі — графіня М. Пагоцкая (нар. Сапега), княгіня І. Паскевіч-Эрыванская і інш. Адзначым, напрыклад, што для развіцця беларускай справы асаблівае значэнне мае дзейная прыхільнасць Магдалены Радзівіл. У той жа час мацнее і шырыцца іншая жаночая змагарная хваля. На арэну барацьбы выходзіць яшчэ малавядомая, але моцная жаночая грамада — работніцы і вязковыя кабеты, якія шукаюць шляхоў да вызвалення і адукацыі. Да адукацыі імкнуліся ўсе. Вось чаму пачынальніца масавага жаночага беларускага руху паэтэса вольнага духу і “буры” Цётка была акрамя ўсяго і стваральніцай новай канцэпцыі нацыянальнай асветы, у тым ліку жаночай. Выступаючы за правы і годнасць кожнага чалавека як асобы, за незалежнае развіццё ўсёй беларускай нацыі, Цётка карысталася вялікай папулярнасцю ў прадстаўнікоў многіх нацыянальных, дэмакратычных і рэвалюцыйных партый і рухаў. Пры яе актыўным удзеле эпоха нацыянальнага адраджэння пачатку ХХ ст. рашала задачы легітымізацыі беларускай мовы, прэсы і культуры. І жанчыны, якія ў гэтым удзельнічалі, былі натхнёныя найперш нацыянальнай ідэяй.

Паўліна Мядзёлка, Зоська Верас, Надзея Шнаркевіч, Апалонія Гірконт, Канстанцыя Буйло, Палута і Марыя Бадунovy, Казіміра Яноўская, Леаніда Гарэцкая, Уладзіслава Мілковіч і іншыя лічылі сваім абавязкам не толькі змагацца за народную волю, але таксама будзіць нацыянальнае пачуццё дзяржаўнасці. Яны адчынілі першыя беларускія школы і чытальні, пісалі беларускія вершы для дзяцей, стваралі гурткі і хоры, ставілі перад сабою дабрачынныя мэты, адным словам, — пераносілі свае мацярынскія абавязкі ў сям’ю, прасторава-часавыя межы якой набывалі ўжо дзяржаўныя абрысы. Яны марылі абудзіць у беларускай жанчыне жаданне выходзіць у новых пакаленняў цвёрдую волю і рашучасць змагання за новую незалежную радзіму.

Аднак гістарычная хроніка гэтага перыяду напісана асабліва змрочнымі фарбамі. Першая сусветная вайна 1914 г. стала для беларускага насельніцтва сапраўднай трагедыяй. Заходнія губерні імперыі ператварыліся ў прыфрантавую паласу, у выніку чаго 50% мужчын было мабілізавана. Астатняя частка адпраўлялася на абарончыя рубяжы. 65% прадпрыемстваў замёрла, пачаўся перыяд глыбокіх крызісаў. Нават у неакупаваных губернях пасяўныя плошчы — галоўнае месца працоўнай занятасці вязковых жанчын — скараціліся на 15,6%. Рэзка скарацілася і пагалоўе статку, што пагражала голадам. Успыхвалі эпідэміі. Прадуктовы крызіс набываў палітычную афарбоўку. Пацягнуліся абозы бежанцаў, большую частку якіх складалі жанчыны з дзецьмі. 3 6 млн. 899 тысяч чалавек беларускага насельніцтва (сыходзячы з дадзеных 1913 г.) за цяжкія гады вайны і рэвалюцыйных падзей загінула і эмігравала паўтара мільёна чалавек. Дыспрапорцыя паміж мужчынскай і жаночай часткамі грамадства пастаянна паглыб-

лялася. Але менавіта ў гэты перыяд жанчыны-патрыёткі, якія мелі складаны жыццёвы вопыт барацьбы за свае правы, аб'ядналіся для падтрымкі суайчыннікаў. У красавіку 1915 г. Зоська Верас стварыла мінскае аддзяленне Таварыства па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны. З развіццём ваенных падзей 1914–1915 гг. цяжкасці ўзрасталі. У верасні санітары толькі аднаго мінскага чыгуначнага вузла штодня хавалі каля ста памерлых бежанцаў. Таварыствам у гэты час было адчынена шэсць бясплатных прытулкаў, на 200 чалавек кожны. За год бежанцы атрымалі каля дзвюх тысяч бясплатных абедоў і шэсцьсот рублёў ахвяраванняў. Наступная вясна пачалася ўжо з наладжаных Зоськай Верас курсаў па савадзтву, пчалярству. Заснаваная Цёткай яшчэ ў 1911–1912 гг. Віленская жаночая арганізацыя таксама арыентавалася на беларускае асветніцтва і дабрачынную дапамогу жанчынам і дзецям. Але яшчэ болей сваю міласэрнасць Алаіза Пашкевіч праявіла ў час работы ў тыфозных бараках. Нават смерць гэтай незвычайнай жанчыны сімвалічная. Яна напаткала яе ў Лідскім павеце, дзе бушавала тыфозная эпідэмія, якая і ўзяла з сабою беларускую сястру міласэрнасці Алаізу.

Цэнтральная Еўропа набліжалася да рэвалюцыйнага ўзрыву. 1917 г. стаў у гэтым сэнсе пераломным: лютаўскія падзеі далі жанчынам выбарнае права. Гэты новы зрэз часу імкліва актывізаваў жаночыя ініцыятывы. Беларускія актывісткі, якіх часта можна было сустрэць сярод агітатараў, заклікалі сваіх сябровак і сясцёр выходзіць з цемры рабскага сну дзеля напаўнення дабром і красою свету будучыні. Памкненні жанчын гэтага складанага перыяду поўніліся надзеямі на паляпшэнне жыцця. Аднак палітычныя падзеі разгортваліся па больш складанаму і трагічнаму сцэнарыю новай перакройкі беларускай зямлі, у выніку чаго выпакутаваныя эпохамі барацьбы і працы, аплочаныя вялікімі ахвярамі жаночыя надзеі, да ажыццяўлення якіх заставаўся, здаецца, адзіны крок, засталіся нязбытнымі. Пачаўся шэраг новых выпрабаванняў, і беларускія жанчыны зноў звярнуліся да ідэй і светлага вобразу вялікай адраджэнкі пачатку стагоддзя Алаізы Пашкевіч. Нават праз гады пасля смерці слыннай дачкі беларускага народа многія жаночыя арганізацыі кіраваліся натхнёнымі Цётчынымі ідэямі. Дарэчы назваць хоць бы некаторыя з гэтых першых таварыстваў, што кансалідавалі жаночыя сілы не толькі на тэрыторыі Беларусі, але і за яе межамі. Гэта “Пралеска” (Пецяярбург, 1917), гурток жанчын у Мінску (1917), Беларускае дабрачыннае таварыства Палуты Бадуновай “Цётка” (1918), Дамскі камітэт пры Радзе беларускай калоніі ў Латвіі (1920), Беларускі жаночы камітэт у Коўне і Вільні (1923), Аб'яднанне беларускіх жанчын імя Цёткі (пачатак 1931). Інтэрэсы жанчын былі нацэлены на тое, каб сваёй працай і энергіяй “перарабіць зло на дабро”. Гэтай высакароднаю мэтай кіруюцца жанчыны і сёння.

У кантэксце ўтварэння і станаўлення культурнай прасторы пачатку ХХ ст. асоба Алаізы Пашкевіч уяўляецца толькі ў лучнасці з важнейшымі грамадска-палітычнымі і культурнымі працэсамі, у тоеснасці з дзейнасцю відных дзеячаў таго перыяду. Называючы імя Цёткі, адразу ж згадваеш пра Вацлава Іваноўскага, Івана і Антона Луцкевічаў, а таксама Янку Купалу, Паўліну Мядзёлку, Канстанцыю Буйло... Зрэшты, як ніхто з названых і не-названых самаахвярных беларускіх адраджэнцаў, менавіта Цётка ўвасобіла ў сабе і высокі інтэлект выключнай Асобы, з аднаго боку, і той масавы, калектыўны талент нацыі, які і прадвызначаў яе жаночую беларускасць: беларускасць у плане нацыянальнага “касмапсіхалогасу” (паводле Г. Ганчарова), з другога боку.

Агульнавядома: спадчына літаратурная не можа даць поўнага ўяўлення пра феномен Алаізы Пашкевіч. Гэта калі разбіваць яе творчасць на тэмы і сюжэты, галоўныя матывы і мастацкія сродкі. Унікальнасць творчай спадчыны якраз у тым, што праз катэгорыі літаратуразнаўчага кшталту прарастае гістарызм — гістарызм кожнай хвіліны, кожнага дня і, вядома, кожнай значнай падзеі, у якой жыла і Цётка-пісьменніца, і Цётка-грамадская дзяўчка. А яшчэ... Цётка-жанчына, звычайная жанчына... Тая паэтэса і жанчына, якая знайшла сваіх паслядоўніц у наступных дзесяцігоддзях. Яе сёстры — жанчыны ўсе Беларусі.

Ой, сястронкі, ой, вясковы,
Ой вы, кветкі прызавяты!
Вашы твары, як васовы,
Вашы шчокі слязьмі змяты...

Гэтымі радкамі прамаўляе само наканаванне, якое роўна сто гадоў назад усялілася ў творчую энергетыку Цёткі, нараджаючы вобразы паэзіі і прозы. Наканаванне касмалагічнага маштабу. Як празэрэнне. Вядома, шмат тут і фатаграфічнага, факталагічнага (цяжкі лёс тагачаснай жаночай Беларусі не выклікае сумнення). Але гэты радок — “Вашы шчокі слязьмі змяты” — вось гэты радок, як і ўся строфа, народжаны не толькі вачамі, якія бачылі аблітыя слязьмі шчокі... Трансчасавы і пазапрасторавы творчы імпульс, сыходзячы з кропкі “1907 год”, прашыў бліскавічна ўсё стагоддзе, але не спыніўся. Бо гэта ўжо не проста метафара, якая можа быць выпадковай, не проста вобраз-адлюстраванне канкрэтнага моманту... Гэта яркае сведчанне якраз таго таленту, які даецца чалавеку не з гульні цёмна-д’явольскай сілы, але з волі Боскай. У тую хвіліну, калі прапраўнучка св. Ефрасінні Цётка пісала пра сваіх вясковых каляжанак, упэўнена, да плячэй, да скроняў, да яе ўнутранага сардэчнага зроку дакраналіся бязважкія, а моцныя вечнай сілай крылы яе Анёла.

А праз дзесяцігоддзі маладая паэтка з Маладзечна Ларыса Марозава, высланая “бацькам усіх народаў” у далёкі калымскі лагер Эльген, вяртаю-

чыся думкамі да роднае Беларусі, піша верш “Ефрасіння Полацкая ” такімі шчымымі-мужнымі адкрытымі радкамі:

Нас дзве сястры.
Адна — на Калыме.
Другая —
у Ерусаліме.

СЯРГЕЙ ГАРАНІН (Мінск)

ДЗЕЙНАСЦЬ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ І ЎЗАЕМААДНОСІНЫ АСВЕТНІЦЫ З ЦАРКОЎНЫМІ ЎЛАДАМІ

Рэальнасць і спосабы адлюстравання ў жыцці

1924 г. вядомая даследчыца-медыявіст В. А. Добіаш-Раждзественская пісала: “Сярэдневякоўе любіла глядзецца ў вобразы нерухо-масці і пазнаваць у іх сябе. Яго царква збудавана на камені. Яго гарады сціснуты каменнымі цвярдзямі, замкі палохаюць цяжкімі вежамі. Рыцары апрануты ў сталёвую браню, а жанчыны — у нягнуткую парчу. Прыгонныя вёскі акаваны ланцугом феадальнага закону... Гэтымі каменнымі застылымі сімваламі сярэдневякоўе гаворыць аб сабе ў багаслоўскай і прыгожай славеснасці, у фрэсках, рэльефах і мініяцюрах, у мармуры, фарбах і кнізе; і мы верым — або доўга верылі — гэтым самапрызнанням... Мы далі сукупнасці адцягненых ад сапраўднага жыцця рысаў імя феадалізма і, даследуючы да часта драбнейшых тонкасцей яго структу-ру, у многіх выпадках прагледзелі стракатую стыхію жыцця, якая ішла праз гэтую структуру і ўвесь час разбурала яе... Толькі нядаўна мы пачалі разумець, як часта вобразы нерухокасці ствараліся якраз у супрацьлегласць бунтаўшчыцкаму хаосу або творчаму руху быцця. Незразумелая бязладнасць новага, што ўзнікала бесперапынна, прымушала... шукаць формулу вечна-га парадку і ўціскаць у яе расплаўленую масу таго, што адбывалася. Яно не захавала адбітку ў рэчаіснасці, але пад гэтай формулай яно зарэгістра-вана ў адлюстраванні¹”. На жаль, вельмі каштоўныя думкі В. А. Добіаш-Раждзественскай амаль не атрымалі далейшага развіцця і канкрэтызацыі, калі не ў медыевістыцы савецкага перыяду ўвогуле (М. М. Бахцін, А. Я. Гу-рэвіч і інш.), дык ва ўсходнеславянскім — і, у прыватнасці, у беларускім літаратуразнаўстве: навука нібы замыкалася на пошуку агульных законаў і нормаў, вызначэнні галоўных напрамкаў развіцця літаратурнага працэсу і яго характарыстыках, між тым як “стракатая стыхія жыцця” заставалася часам па-за межамі ўвагі даследчыкаў і аматараў старажытнай спадчыны.

¹ Добіаш-Рождзественская О. А. Западныя паломніцтва в средние века. Пг., 1924. С. 7–8.

Вызваліцца з-пад улады традыцыйных падоходаў і ацэнак бывае нялёгка — ужо самі эпітэты, нададзеныя полацкай князеўне Прадславе (“святая Ефрасіння”, “падзвіжніца”, “асветніца”, “архетып нашай духоўнасці” і да т. п.), уплываюць на ўспрыняцце яе вобразу ў жыцці, але зусім не дапамагаюць разгледзец за кананічнай маскай рэальны чалавечы твар. З другога боку, таксама “кананічна” ўспрымаюцца і зносіны Ефрасінні з царкоўнымі ўладамі — маўляў, калі царква — носьбіт высокай духоўнасці, яна безумоўна павінна спрыяць асветніцкай дзейнасці. Менавіта да гэтай “кананічнасці” і імкнуўся складальнік жыцця і здолёў выдатна выканаць сваю задачу. Але як на самай справе было ў жыцці, якія падзеі, пачуцці і духоўныя катаклізмы захоўваюцца пад манументальнымі “вобразамі нерухомасці” — мы ніколі ўжо дакладна не даведаемся. Ускосных крыніц, што маглі б праліць святло на гістарычную рэальнасць, не захавалася, таму застаецца або верыць жыццю, або паспрабаваць вызваліцца ад агульных стэрэатыпаў гісторыка-літаратурнага мыслення.

Не маючы спецыяльнай даследчыцкай задачы, аўтар гэтага паведамлення перачытваў “Жыцце Ефрасінні Полацкай” і звярнуў увагу на эпізод, у якім паведамляецца аб уходзе Ефрасінні з Сафійскага сабора ў Сяльцо.

Нагадаем апісанне падзеі.

“В едину ношце возлеже, опочивати хотяци от многаго стояния в молитвах, яже к Богу, виде видение: поим ю Аггел, и веде ю, идеже бе церковьца Святаго Спаса, метохия святыя Софии, яже зовется от людей Сельце. И ту показа ей аггел Господень, глаголя: “Еуфросиние! Зде ти подобает быти”. Она же, убуждшыся, дивляшеса в себе, глаголящи: “Что хоцет ми се быти?” Тоя же нощи виде трищи. И възбудившыся от сна, со страхом вста, славословяще Бога и глаголющи: “Слава Тобе, Боже, слава Тобе, яко сподоби мя в нынешнюю ношть видети свитое лице аггельское!” И по сем нача псалом глаголати... И кончеваше утренюю”². Адзначым чатыры акалічнасці: 1) ніякага з’яўлення анёла, вядома, не было, гэта нават не аўтарская фантазія, а сродак вытлумачэння рэчаіснасці ўздзеяннем звышнатуральных сіл; 2) аўтар ведае не толькі пачатак тэкста (вядомы таксама і чытачу жыцця), але і яго канец, таму анёл адпраўляе Ефрасінню менавіта ў Сяльцо, а не ў іншае месца; 3) прыведзены ўрываек адыгрывае ролю “завязкі” далейшага развіцця апавядання; 4) хоць у жыцці падкрэсліваецца жаданне Ефрасінні падпарадкоўвацца ўсім, нават самым малым загадам Боскай волі, трох з’яўленняў анёла недастаткова, каб адразу пакінуць Сафію.

² Тут і далей “Жыцце Ефрасінні Полацкай” цытуецца па выд.: Месяца мая в 24 день. Повесть жития и преставления святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросинии, игуменьи монастыря Святаго Спаса и Пречистыя Его Матере, ижи в Полотъсеце граде. Благослови, Отче! // Кніга жыцій і хаджэнняў / Уклад., прад. і камент. А. Мельнікава. Мн., 1994. С. 25–41, без укавання старонак у тэксце.

Анёл “прымушаны” з’явіцца таксама і епіскапу Іллі. “Тоя же ноши явился епископу Илии тѣй же аггел, глаголя: “Въведи ю, рабу Божию Ефросинью, в церковьцу Святаго Спаса...” Епископ же вѣста вѣскоре со страхом и трепетом, прииде к ней”. Паколькі ніякіх відзежаў і анёлаў не было, ініцыятарам перасяліць Ефрасінню ў Сяльцо выступае першая рэальная асоба апавядання — епіскап Ілля. Ён прыходзіць да Ефрасінні, і пачынаецца абмен формуламі ўзаемнай павагі. Манахія выказвае гатоўнасць падпарадкавацца епіскапу, але Ілля чамусьці марудзіць з галоўным. Абодва прыселі (“И седоста”, — падкрэслена ў жыціі).

“Отверз же блаженный епископ уста своя, начат беседовати о спасении души... *Много* [тут і далей выдзелена мной. — С. Г.] же побеседовав с нею, и се прирече ей, глаголя: “Дщи! Хочу ти рещи слово, ты же с любовью прииме е”. Она же рече: “Рада, отче преподобный, приму слово твое, яко дар многоценен”. Нарэшце епіскап прыступае да ажыццяўлення галоўнай мэты свайго візіту. “Веси ли, чадо, се церковь есть соборная, идеже сидиши, ту вси человеци собираются, и тебе нелепо zde пребывати”. Тлумачэнне — што і гаварыць — даволі туманнае. Чаму асветніцы “не лепо пребывати” ў саборнай царкве? Жыве яна не ў самім саборы, а ў “галубце”. Што за аргумент: “вси человеци собираются”? Вядома, манахія павінна жыць у манастыры, а не “в миру”, але чаму б тады не вярнуць Ефрасінню назад у абіцель, дзе яна прыняла пострыг? І чаму спачатку Ілля дазволіў жыць каля сабору (“И повеле ей, да пребывает ту...”). І гэта было “лепо” і не парушала, відаць, канона, а зараз стала “не лепо” і некананічна? Ды і сам епіскап паводзіць сябе ва ўсёй гэтай сцэне неяк нерашуча: ён імкнецца паўплываць на Ефрасінню гутаркай пра выратаванне, а заканчвае не зусім зразумелым тлумачэннем свайго загаду. “Еуфросиния же, слышавши от епископа, яко тако изглагола ей, и возрадосая душею, и возвеселися сердцем, и, явлению аггелову веру имши [хоць яшчэ раней яна дзякавала Богу, што Ён спадобіў яе бачыць “свитое лицо аггельское”. — С. Г.], глагола епископу: “Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми”. І зноў не рухаецца з месца!

Такім чынам, начная місія Іллі засталася беспаспяховай.

Тады ён пачаў шукаць іншыя сродкі вырашэння праблемы. “Призвав же епископ князя Бориса, стрия ея, и отца ея Георгия, и преподобную Еуфросинию [дарэчы, яна была яшчэ толькі маладой манашкай. — С. Г.] и честныя мужа, и постави я сам послухы, рек: “Се отдаваю Еуфросинии место Святаго Спаса при вас, да по моем животе никтоже не посудит моего даниа”. Але аддаць Сяльцо Ефрасінні анёл не загадваў. “Се слышавше князи оба и бояре все от епископа, поклонистася ему, глаголя тако: “Ей владыко святыи, се ти есть Бог положил не сердци твоем, еже сице еси *умыслил* [яшчэ пацвярджэнне, што ініцыятыва выправіць Ефрасінню ў

Сяльцо належала Іллі. — С. Г.] отроковици сей попечение о ней”. “Еуфросинии же реша: “Ты же иди и послушай епископа, еже ти велит, тако створи, то есть отец всем нам, *того подобает слушати*”. І з такімі словамі звяртаюцца да манашкі свецкія людзі! Увогуле кажучы, увесь эпізод чымсьці нагадвае калі не суд, дык прынамсі нейкі савет ці кансіліум з удзелам усіх афіцыйных свецкіх улад, знатных грамадзян і царкоўнікаў. “Еуфрасиния же, возревши на ня осклабленным лицом, и рече им: “Рада иду, яко Бог повелит ми, тако и будет; воля Господня да будет о мне”. Яна згаджаецца з прыгаворам улад, але падкрэслівае, што застаецца служыць толькі волі Усявышняга.

“Князи же и боляре все, слышавше от преподобных Еуфросинии глагол сий, возрадовашася и, приемше благословение от епископа и поклонившеся преподобной Еуфросинии и целовавше ю любезным целованием, ехаша в дома своя”. Тым самым канфлікт апавядання вырашыўся. Прымам да ўвагі, што, атрымаўшы багаслаўленне епіскапа, князі і баяры таксама пакланіліся і Ефрасінні.

І толькі ўначы, пакінуўшы ўсю маёмасць у Сафійскім саборы (а маёмасць такая, безумоўна, была, бо без яе не мог дзейнічаць заснаваны Ефрасінняй скрыпторый), падзвіжніца з адной чарнарызіцай выправілася ў Сяльцо. Толькі пасах і кнігі прынесла яна на новае месца. Цяжка сказаць, ці добраахвотна была пакінута маёмасць, ці гэта было вынікам заключанай паміж князямі, Ефрасінняй і епіскапам дамовы. Так ці іначай, зварот Іллі да гарадскога патрыярхата і рашэнне савета наводзяць на думку, што Ефрасінню проста адправілі ў ссылку, аддаліўшы ад удзелу ў справах Сафійскага сабора і — адпаведна — полацкай епіскапскай кафедры.

Калі давяраць храналогіі жыцця, усе падзеі адбыліся на працягу адных сутак. Зразумела, савет, які вырашыў лёс Ефрасінні, а таксама паспешлівы начны адыход у Сяльцо маглі адбыцца за гэты тэрмін. Але тое, што ў першай частцы апавядання, дзе гаворыцца аб дзеяннях Іллі, мастацкі час заповолены і аўтар вельмі ўважліва сочыць, каб нідзе не парушыць літаратурны этыкет, дае падставу меркаваць — перагаворы з Ефрасінняй і, верагодна, князямі і баярамі працягваліся не адзін дзень, — канфлікт паглыбляўся паступова, і толькі дзеянні свецкай улады (яна, дарэчы, рэальна кіравала горадам і княствам і прыняла бок епіскапа) вырашылі яго.

Узнікае пытанне: што магло стаць прычынай такога разладу? Звернем увагу на форму зносін паміж Ефрасінняй і полацкімі епіскапамі, як занатавана гэта ў жыцці. Маладая манахіня, прабыўшы “неколько время в монастыри, и потом *проси у епископа...*” Адышоўшы ў Сяльцо, Ефрасіння праз нейкі тэрмін “*повеле иереви*” пастрыгчы Гарадзіславу і Звеніславу, не спытаўшы ні ў кога дазволу, г.зн., што ў Сяльцы яна была поўнай гаспадыняй. А ў канцы жыцця Ефрасіння “*пославши, призва епископа... и повеле остри-*

щи ёю...” (Кіраану і Вольгу). Калі Ілля здолеў, абাপіраючыся на свецкую ўладу, абмежаваць дзейнасць Ефрасінні і захаваць знешні парадак, дык пры Дыянісіі ўсякая субардынацыя была парушана: ігумення жаночага манастыра загадвала епіскапу, што хацела, мела слугу мужчыну, распараджалася ў мужчынскім манастыры, вырашыла “по вся вторникы” насіць ікону Багародзіцы “по святым церквам”, тым самым змяніўшы парадак набажэнства ў горадзе, а ўсю епархію “украси” “своима благолепными манастырема”. Яна проста ігнаравала царкоўную іерархію з цэнтрам у варожым для Полацка Кіеве і ўстанавіла непасрэдныя зносіны з Канстанцінопальскай патрыярхіяй і імператарскімі ўладамі ў Візантыі. Тым самым Ефрасіння фактычна змагалася за незалежнасць полацкай царквы ад кіеўскай мітраполіі, прадстаўнікамі і намеснікамі якой былі епіскапы.

Не выключана таксама, што незадавальненне Іллі было выклікана не толькі спробамі маладой Ефрасінні распараджацца ў епархіі. Немагчыма высветліць, якой па сваёй сутнасці была яе асветніцкая дзейнасць, якія кнігі перапісваліся ў скрыпторыі і якія творы складала яна сама. Ефрасіння фактычна не лічылася з царкоўнымі парадкамі і правіламі, і гэта дае некаторыя падставы меркаваць, што і ў творчасці яна магла не вельмі прытрымлівацца строгіх канонаў. Напрыклад, і славуты крыж Лазара Богшы, і помнікі, створаныя дойлідом Іаанам, вызначаюцца вельмі арыгінальнымі рысамі, што таксама магло ўвасабляць ідэю самастойнасці полацкай царквы і незалежнасці Полацкага княства. Варта адзначыць і несяжалыніцкія меркаванні Ефрасінні і Звеніславы пра зямное багацце, і імкненне не падпарадкоўвацца царкоўным уладам, і адыход у Сяльцо ўначы ўдвух з нейкай манашкай, і посах, пра які згадана ў жыцці, і кнігі, якія прынесла з сабой Ефрасіння, і, нарэшце, само хаджэнне ў Іерусалім звязваюцца з некаторымі звычаямі багумілаў: імкнуцца да несяжалыніцтва, не лічыцца з царкоўнай іерархіяй, вандраваць не менш чым па двое, мець з сабой толькі посах і кнігу, а таксама ўчыняць паломніцтва да Боскай Дамавіны. Дарэчы, уплыў багумілаў на ўсю Еўропу ў X–XI стст. быў вельмі моцным. Так ці іначай, але ў Ефрасінні былі вельмі своеасаблівыя ўяўленні аб сапраўднай рэлігійнасці і царкоўным парадку.

Вядома, каб гутарка ішла аб простае манахіні, Ілля саслаў бы яе значна далей, чым Сяльцо (відзежы былі б у такім выпадку іншымі), або проста заключыў бы ў манастыр і наклаў епіцім’ю. Але справа тычылася прадстаўніцы княжацкага роду, якую вельмі паважалі ў сям’і, што магло быць выклікана ўздзеяннем старажытнай крывіцкай традыцыі шанавання жанчын-жрыц паганскіх багінь урадлівасці, дзетараджэння і г.д. Таму ў перагаворах з князямі Ілля павінен быў пайсці на кампраміс, аддаўшы Ефрасінні свой маёнтак з сядзібнай гаспадаркай і ўсыпальніцай епіскапаў. Гэта была немалая ахвяра з яго боку, што і паказвае, наколькі глыбокім быў канфлікт

паміж епіскапам і “блаженной отроковицей”. Царкоўны ўладыка гатоў быў пайсці на ўсё, каб абмежаваць уплыў князёўны на справы епіскапіі. Менавіта княжацкае паходжанне дазваляла юнай манахіні праводзіць самастойную лінію дзейнасці, прычым уяўленне аб сваёй выключнасці ўваходзіла ў сістэму светапогляду Ефрасінні: яна адчувала сябе князёўнай і ў манастыры, дакладней кажучы — “князёўнай царквы”, не проста ігуменнай Спаскага манастыра, а ігуменнай усёй Полацкай зямлі, і таму рашуча загадвала епіскапу Дыянісію. Гэтае ўсведамленне сваіх надзвычайных правоў спалучалася з жыццёвай актыўнасцю і крайнім рэлігійным фанатызмам. Напрыклад, калі ігумення Раманава вельмі перажывала і шкадавала дзяўчо, якое прыйшло да яе ў манастыр, то Ефрасіння без усякіх сумненняў пастрыгае сваіх маладзенькіх сяцёр і пляменніц, нягледзячы на лямант і гора іх бацькоў.

Рашучасць, мэтанакіраванасць і нават бязлітаснасць у стаўленні да навакольных зусім не супадаюць з традыцыйнымі ўяўленнямі аб Ефрасінні і нададзенымі ёй эпітэтамі. Вобраз Ефрасінні, вядома, ідэалізаваны ў прысвечаным ёй агіяграфічным творы. Але аўтар жыцця не мог абмежавацца толькі кананічнай абстрагаванасцю, бо ў такім выпадку жыцце не адпавядала б прынцыпу верагоднасці ў той час, калі аб абставінах і дэталях дзейнасці Ефрасінні яшчэ захоўвалася памяць у народзе. Таму агіёграф прыбег да двух асноўных прыёмаў апрацоўкі магэрыялу. Па-першае, ён вытлумачыў розныя катаклізмы ўздзеяннем Боскіх сіл, прычым усе метамарфозы далейшага апавядання былі нібы запраграмаваны ў іх загадах. Па-другое, ён захаваў рэалістычную канву апавядання і шмат сапраўдных эпізодаў з жыцця гераіні, але складаныя і спрэчныя моманты былі затушаваны, а тыя, што не маглі выклікаць нараканняў з кананічнага пункту гледжання і не пярэчылі мэце ідэалізацыі святой, былі, наадварот, дэталізаваны. Чытач засяроджваў увагу на горы бацькі Ефрасінні або князёў Барыса і Вячаслава, унікаў у падрабязнасці гісторыі перанясення іконы Адзігітры ў Полацк, у гісторыю пабудовы Спаскай царквы ці ў алегарычным відзежы анёлаў і прамінаў захавання пад імі складаныя эпізоды і гістарычныя канфлікты, аб якіх, можа, і ведаў з вусных легенд і расказаў.

У заключэнні адзначым, што і жыццё, і дзейнасць, і самі характары нашых старажытных асветнікаў былі далёкімі ад іх вобразаў, што склаліся ў нашай літаратуры і гістарыяграфіі.

ЛЕТАПІСНЫЯ РЭДАКЦЫІ ПАДАННЯ ПРА РАГНЕДУ

Ярод выдатных падзей і яркіх гістарычных асоб беларускай мінуўшчыны ранняга Сярэднявекую асаблівае месца займае драматычная гісторыя полацкай князёўны Рагнеды. Непаўторны вобраз гэтай палачанкі, яе незвычайнае жыццё былі настолькі неардынарнымі, што паслужылі асновай для розных гістарычных паданняў на Русі, доўга жылі ў народнай памяці і ўвекавечаны ў аналах славянскай гісторыі — старажытнарускіх летапісах. Дзякуючы гэтаму звесткі пра падзеі тысячагадовай даўнасці дайшлі да нас. Яны фактычна адкрываюць пісаную полацкую гісторыю.

Літаратурная апрацоўка падання пра Рагнеду, зробленая старажытнарускімі кніжнікамі, захавалася ў двух асноўных рэдакцыях — кароткай і пашыранай. Першая змешчана ў розных спісах “Аповесці мінулых гадоў” у летапісным артыкуле, датаваным 980 г., асноўны змест якога — гісторыя здабыцця ноўгарадскім князем Уладзімірам Святаславічам кіеўскага вялікакняжацкага пасада. Другая пададзена ў Лаўрэнцьеўскім летапісу ў сувязі з паведамленнем пра смерць у 1128 г. полацкага князя Барыса і пачынаецца словам: “О сих же Всеславичех сиесть, яко сказаша ведушии преж”¹.

Кароткая летапісная рэдакцыя падання — своеасаблівае мініяцюрнае навела. Літаральна на адной рукапіснай старонцы выкладзена драматычная гісторыя сватання князя Уладзіміра да Рагнеды, яе гордая адмова “разуць рабыніча”, паход на Полацк і гвалтоўнае ўзяцце полацкай князёўны ў жонкі. У пашыранай жа рэдакцыі гэты сюжэт выкладзены некалькі па-іншаму, уведзены новы герой — дзядзька князя Уладзіміра, ноўгарадскі пасаднік Дабрыня, які адыгрывае вельмі актыўную ролю ў гэтых падзеях. Апрача таго, апавяданне мае тут больш завершаны і самастойны характар, яно разгорнута храналагічна глыбей, дапоўнена новымі вострымі калізіямі і дэталлямі пра далейшы лёс Рагнеды, яе няўдалы замах на Уладзіміра, нечаканае выраставанне ад пакарання і высылку з сынам Ізяславам на Полаччыну.

Нават беглага знаёмства з текстам гэтых рэдакцый дастаткова, каб пераканацца, што ў іх аснове не толькі адно і тое ж гістарычнае паданне пра Рагнеду, але і агульная літаратурная крыніца. Іх параўнанне паказвае, што яны месцамі вельмі блізка супадаюць, асабліва ў пачатку аповеду: “И посла ко Рогволоду Полотьску, глаголя: “Хочю пояти дщерь твою собе жене”. Он же рече дщери своей: “Хочеши ли за Володимера?” Она же рече: “Не

¹ Полное собрание русских летописей. СПб, 1846. Т. 1. Лаврентьевская и Троицкая летописи. С. 131.

хочю розути робичича, но Ярополка хочю”. Бе бо Рогволод пришел изамо-
рья, имяше власть свою в Полотьске...”²

Гэтае месца з кароткай рэдакцыі амаль слова ў слова паўтараецца і ў пашыранай, што не можа быць выпадковым, а сведчыць аб выкарыстанні аўтарамі абедзвюх рэдакцый аднаго і таго ж тэксту, агульнага апавядання пра Рагнеду, складзенага раней.

Хоць аўтар пашыранай рэдакцыі значна шырэй і паўней апісаў падзеі, аднак і ён, выкарыстоўваючы першапачатковы літаратурны запіс падання, апусціў асобныя мясціны яго тэксту, што захавалі складальнік кароткай рэдакцыі. Так, у пашыранай няма наступных выказаў, якія чытаюцца ў кароткай: “а Тур [в] Турове, от него же и туровцы прозвашася”; князь Уладзімір, ідучы на Полацк, сабраў “варяги и словени, чюдъ и кривичи”; “в се же время хотячу Рогнедь вести за Ярополка”; у Полацку былі забітыя апрача князя Рагвалода “и сына его два”. Больш таго, у пашыранай летапіснай рэдакцыі падання пра Рагнеду прапушчаны цэлы сказ (“и придоша отроци Володимеровы и поведаша ему всю речь Рогнедину, дщери Рогволожи, князи полотьского”), які, як паказвае ўвесь кантэкст, асабліва наступны сказ (“слышав же Володимер, разгневался о той речи...”), несумненна, быў ў агульнай крыніцы. Такім чынам, тэксты рэдакцый не залежаць адзін ад другога, а ад агульнай крыніцы.

Зусім лагічна паўстае пытанне: якая рэдакцыя больш ранняя, бліжэйшая да агульнага пратографа? Ці аўтар пашыранай рэдакцыі, маючы пад рукою кароткі літаратурны запіс падання пра Рагнеду, блізкі да таго, што чытаецца сёння ў “Аповесці мінулых гадоў” пад 980 г., дадаткова яго дапоўніў і пашырыў, ці, наадварот, складальнік кароткай рэдакцыі значна скараціў і перарабіў больш поўны тэкст пратографа, зусім адкінуўшы другую частку пра лёс Рагнеды пасля яе гвалтоўнага замужжа і выключыўшы з гэтай гісторыі славу тага Дабрыню, будучага героя былін?

Цяжка з усёй пэўнасцю адказаць на гэтае складанае пытанне, бо мы дакладна не ведаем, як выглядала тая крыніца, што лягла ў аснову вядомых сёння летапісных рэдакцый падання. Магчыма, абодва летапісцы і скарачалі і перараблялі тэкст агульнай крыніцы, толькі ў рознай меры.

І усё ж, як сведчаць многія канкрэтныя гістарычныя рэаліі і фактычныя дэталі пашыранай рэдакцыі, якія маглі быць вядомы толькі добра дасведчаным людзям, а не прыдуманым пазней, яна больш даўняя, чым кароткая. Такое меркаванне ўпершыню выказаў яшчэ А. Шахматаў, які ў сваім даследаванні старажытнарускіх летапісаў спецыяльна звярнуў увагу на дзве гэтыя версіі падання пра Рагнеду³. Ён жа прыйшоў да высновы, што літа-

² Памятники литературы древней Руси. XI – начало XII века. М., 1978. С. 90.

³ Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 173–174, 248–250.

ратурная апрацоўка гэтага падання — ноўгарадскага паходжання. І сапраўды, некаторыя характэрныя дэталі апавядання, падкрэсліванне асобай ролі ноўгарадскага пасадніка Дабрыні ў тых падзеях, а таксама вельмі ўзнёслая яго характарыстыка (“храбор и наряден муж”) — не даюць падставы моцна сумнявацца ў такім вывадзе. Відаць, лічыў рускі вучоны, апавяданне пра Рагнеду трапіла ў Лаўрэнцьеўскі летапіс з агульнарускага звода, які выкарыстаў ноўгарадскі летапіс XI або XII стст. ⁴.

Аднак гэта толькі адзін з варыянтаў вытлумачэння літаратурнай гісторыі разглядаемага падання. Магчымы і іншыя падыходы.

Звернем увагу на адно вельмі цікавае паведамленне, якое чытаецца ў “Аповесці мінулых гадоў” пад 1106 г.: “В се же лето преставися Янь, старец добрый, жив лет 90 в старости мастите, жив по закону божью, не хужий бе первых праведник. *От него же и яз многа словеса слышах, еже и вписах в летописань семь*” ⁵.

Старац гэты — Ян Вышата (Вышаціч), у мінулым кіеўскі тысяцкі, паходзіў са знакамітага служылага роду, прадстаўнікі якога ў розны час займалі важныя дзяржаўныя пасады на Русі і нават былі ў сваяцкай сувязі з правячай княжацкай дынастыяй. Прапрадзедам гэтага Яна быў вядомы Дабрыня, родны дзядзька князя Уладзіміра, мужа Рагнеды. У іх асяроддзі захоўваліся і перадаваліся з пакалення ў пакаленне розныя родавыя паданні пра гераічныя справы іх выдатных продкаў, дзейнасць якіх пераважна была звязана з Ноўгарадам і Кіевам, узвышалася іх роля ў гісторыі Русі. Няма-ла такіх гісторый пра даўняе мінулае і расказаў кіеўскаму летапісцу гэты сведка амаль усяго XI ст. Ян Вышата, які шмат што пабачыў за свой доўгі век, а таксама пачуў ад людзей бывалых і дасведчаных, у тым ліку і ад свайго дзеда, ноўгарадскага пасадніка Атраміра, які помніў яшчэ самога Дабрыню ⁶.

Карацей кажучы, паданне пра Рагнеду, якое ў розных версіях бытавала на Русі, магло быць упершыню запісана і ў Кіеве дзесьці ў другой палове XI ст. з вуснаў гэтага нашчадка знакамітага роду, пасля выкарыстоўвалася і пераапрацоўвалася рознымі летапісцамі, пакуль, нарэшце, не трапіла ў дзвюх рэдакцыях на старонкі Лаўрэнцьеўскага летапісу.

Яну Вышату, безумоўна, былі добра вядомы ўсе дэталі даўняй гісторыі пра Рагнеду і Уладзіміра. Менавіта яму абыходзіла падкрэсліць асобую ролю ў тых падзеях Дабрыні, свайго продка. Паводле пашыранай рэдакцыі падання, не Уладзімір, а Дабрыня паслаў сватоў у Полацк, яму “пожаліся” малады князь, атрымаўшы катэгарычную і зневажальную адмову “разуць рабыніча” (Уладзімір быў няшлюбным сынам князя Святаслава ад служанкі

⁴ Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 249–250.

⁵ Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века. С. 272.

⁶ Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986. С. 113–136.

Малушы, сястры Дабрыні). Менавіта Дабрыня, ваявода і апякун свайго пляменніка, загадаў ісці на Полацк, каб пакараць Рагвалода і Рагнеду, а паланіўшы іх, “повеле Володимеру быти с нею пред отцем ея и матерью”.

Гэтая першапачатковая рэдакцыя падання, дзе з такой сімпатыяй паказаны “храбор и наряден муж” Дабрыня, прыкметна прыніжаўся будучы хрысціцель Русі, а Рагнеда ў рэшце рэшт атрымлівала над ім маральна-духоўную перамогу, відаць, не зусім задаволіла складальніка агульнарускага летапіснага зводу пачатку XII ст. — “Аповесці мінулых гадоў”, таму была значна скарачана і перапрацавана.

Зключныя словы пашыранай рэдакцыі падання пра Рагнеду (“И отголе мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославим внуком”) вельмі ёмка раскрываюць сэнс сказанага і даволі дакладна вытлумачваюць адну з найважнейшых прычын векавой непрыязі полацкіх і кіеўскіх князёў — як родавай помсты за смерць Рагвалода і знішчэнне полацкай княжацкай дынастыі, за знявагу і крыўду Рагнеды. Апрача гэтага нашчадкі Рагвалода проста хацелі быць паўнаўладнымі гаспадарамі ў сваім княстве, палітычна незалежнымі ад Кіева. Гэты ж выраз вядзе нас якраз у другую палову XI ст. Менавіта ў часы Усяслава Чарадзея, праўніка Рагвалода, у перыяд вельмі напружаных яго адносін з Яраславічамі, хутчэй за ўсё, і мог узнікнуць такі вывад як паводле агульнага сэнсу, так і паводле канкрэтнага вызначэння ваюючых бакоў — “*Роговоложи внуци*”, а не “*внуци Всеслави*”, як у “Слове пра паход Ігаравы”, помніку другой паловы XII ст.

Літаратурныя вартасці і мастацкія асаблівасці летапісных рэдакцый гэтага падання патрабуюць спецыяльнага разгляду. Адзначым толькі галоўнае. Калі кароткая рэдакцыя — толькі адзін яркі эпізод на крывавым шляху ноўгародскага князя Уладзіміра да кіеўскага пасаду, толькі невялікі сюжэтны фрагмент з яго доўгага жыццяпісу, то пашыраная рэдакцыя — асобны закончаны твор са сваім уласным сюжэтам пра драматычны лёс полацкай князёўны, што аб’ядноўвае шэраг этапных у яе жыцці падзей рознага часу. У пашыранай версіі падання чуецца стрыманае спачуванне Рагнедзе, яе няшчаснаму лёсу і пэўнае апраўданне яе незвычайнага кроку — замаху на владара дзяржавы, а таксама разуменне прычын варожасці полацкіх князёў да Яраславічаў, нашчадкаў “рабыніча”-забойцы. Гэты твор, заснаваны на вострай жыццёвай фабуле, пабудаваны па законах белетрыстыкі. У ім займальны сюжэт, ёсць завязка, кульмінацыя і развязка, а мастацкая праўда ў цэлым не супярэчыць гістарычнай.

Высвятленне літаратурнай гісторыі падання пра Рагнеду і яго асаблівасцей як твора прыгожага пісьменства — толькі адна з праблем яго вывучэння. Гэтыя летапісныя апавяданні — яшчэ і каштоўная дакументальная крыніца па гісторыі Полацка і Беларусі ранняга Сярэднявекі, цікавая стэрэаграфія ўсходнеславянскай гістарыяграфіі.

У цэлым не выклікае сумнення гістарычная сапраўднасць апісаных у іх падзей, фактаў і ўчынкаў герояў, адпаведнасць іх зместу, заснаванага на ўспамінах добра дасведчаных людзей, жыццёвых рэаліяў свайго часу. Аднак нельга не ўлічваць таго, што паданне было запісана прыблізна праз сто гадоў пасля тых драматычных падзей. Устаўляючы гэты твор у летапісны звод, яго складальнік (аўтар "Аповесці мінулых гадоў" або ранейшы летапісец) не толькі перапрацаваў тэкст, але і храналагічна прывязаў яго да блізкіх па часе падзей, якія датаваў 980 г. Наколькі ўдала ён гэта зрабіў? Як узгадняецца гэтая дата з іншымі, дакладнасць якіх больш пэўная?

Уважлівае знаёмства з тэкстам "Аповесці мінулых гадоў" паказвае, што дата 980 фактычна адносіцца толькі да года ўсталявання князя Уладзіміра на вялікакняжацкай пасадзе ў Кіеве і цесна звязаных з гэтым падзей — яго паходу на брата Яраполка, што сядзеў тады ў сталіцы дзяржавы, і забойства апошняга. Гэтая дата цалкам стасуецца і з іншымі, дакладна датаванымі ў вышэй згаданым летапісу паведамленнямі, напрыклад: "в 9-е лето княжения Володимерова крещена бысть Руская земля". Паколькі хрышчэнне Русі адбылося ў 988 г., то просты разлік дае дату 980.

Аднак паход Уладзіміра на Полацк і паланенне Рагнеды ніяк не маглі адбыцца ў тым жа 980 г., бо гэта супярэчыць іншым дакладным звесткам "Аповесці мінулых гадоў". Дакладна вядома, што ў князя Уладзіміра ад Рагнеды былі чатыры сыны (Ізяслаў, Мсціслаў, Яраслаў, Усевалад) і дзве дачкі і што іх трэці сын — Яраслаў Мудры памёр у 1054 г., пражыўшы 76 гадоў. З гэтага выходзіць, што ён нарадзіўся каля 978 г. і, такім чынам, Рагнеда стала жонкай Уладзіміра на 4–5 гадоў раней, чым пададзена ў летапісу, дзесьці ў 976-м ці нават 975 г.

Такія разлікі ўпершыню зрабіў і такі вывад атрымаў яшчэ расійскі гісторык XVIII ст. В. Тацішчаў, якому былі вядомы дзве летапісныя рэдакцыі падання пра Рагнеду. Ён слушна заўважыў, што ў артыкуле, датаваным у "Аповесці мінулых гадоў" 980 г., змешчаны звесткі розных гадоў⁷.

Праўда, у іншым месцы гэтага летапіснага звода ў пераліку сыноў князя Уладзіміра Яраслаў названы адразу ж пасля Ізяслава. Аднак наўрад ці гэты пералік больш правільны, чым папярэдні, бо мае шэраг розных іншых недакладнасцей. Больш верагодна, што Яраслаў быў трэцім па ліку дзіцём Рагнеды, бо перад ім магла нарадзіцца адна з яе дачок. Так ці інакш, першы яе сын Ізяслаў з'явіўся на свет не пазней 976 г., а магчыма нават у 975 г. Прыблізна гэтым жа 975 г., найбольш слушна, трэба датаваць і паход ноўгарадскага князя Уладзіміра са сваім ваяводам Дабрынем на Полацк, паланенне Рагнеды і гвалтоўную смерць полацкага князя Рагвалода. Меркаванне ж А. Шахматава, які лічыў, што гэтыя падзеі адбыліся ажно ў 970 г.,

⁷ Татищев В. Н. История Российская. М.; Л., 1963. Т. 2. С. 53, 226.

вельмі слаба абгрунтаванае, заснавана на зусім хісткіх падставах, таму не можа быць тут прынята ў разлік.

Такім чынам, агульнапрынятая, хоць і з рознымі агаворкамі, дата — 980 г., якая сёння даволі шырока бытуе ў розных навуковых працах, навукова-папулярных публікацыях, энцыклапедыях і г. д., не адпавядае гістарычнай сапраўднасці. Нашмат бліжэй да праўды, як мы вышэй пераканаліся, — 975 г.

Больш дакладнае вызначэнне гэтай этапнай даты полацкай гісторыі дае магчымасць прывесці вядомага падзеі, з якіх пачынаецца летапіснае паданне пра Рагнеду-Гарыславу, у большую храналагічную суадпаведнасць з іншымі, пададзенымі ў летапісу гістарычнымі фактамі таго часу і ўрэшце выправіць адну з памылак даўняга летапісца. Істотна ўдакладняецца год смерці князя Рагвалода і дата нараджэння князя Ізяслава, імем якога названы старажытны беларускі горад Ізяслаўль (цяпер — Заслаўе).

Прыкметна ўзбагачаецца і абрастае новымі загадкамі і біяграфія галоўнай гераіні апаведу. Калі Рагнеда стала жонкай ноўгарадскага князя Уладзіміра ў сярэдзіне 70-х гадоў X ст., а вялікай княгіняй кіеўскай толькі ў 980 г., то ў гэтым прамежку часу яна жыла, хутчэй за ўсё, у Ноўгарадзе Вялікім. Праўда, дзе яна, з малым дзіцём на руках і, магчыма, цяжарная, была, калі ў 977 г. яе муж, баючыся брата Яраполка, князя кіеўскага, з Ноўгарада “бежа за море” і прабыў там, паводле звестак “Аповесці мінулых гадоў”, больш двух гадоў, можна толькі здагадацца. >

Шмат яшчэ цікавых загадак тоіць для нас незвычайнае жыццё гэтай выдатнай жанчыны-гераіні, жанчыны-пакутніцы, вартае шэкспіраўскага п'яра. Летапісцы высвецлі толькі некалькі найбольш яркіх, драматычных і этапных яго момантаў. У цемні невядомасці патанае полацкі, ноўгарадскі, кіеўскі і заслаўскі перыяды яе біяграфіі, напоўненыя самымі рознымі падзеямі і перажываннямі. Мы нават дакладна не ведаем, у якім годзе Рагнеда ўчыніла на Уладзіміра свой славуты замах, што ўвабраў у сябе, акумуляваў пачуццё кроўнай помсты, жаночай рэўнасці і палкага патрыятызму. Калі прыняць пад увагу тое, што к таму часу яна паспела нарадзіць шасцёра дзяцей, то можна даволі ўпэўнена меркаваць, што адбылося гэта ў другой палове 80-х гадоў X ст., каля 988 г.

Княгіня Рагнеда не мела шчасця ні ў замужжы, ні пасля вымушанага расстання з нялюбым мужам і сваімі малалетнімі дзецьмі. Толькі старэйшага Ізяслава, які ўжо шмат што разумее, ды яшчэ, напэўна, малую дачку дазволілі ёй узяць з сабою на Радзіму. Аднак як жанчына яна спаўна выканала свой доўг: нарадзіла чатырох сыноў, у тым ліку аднаго з найвыдатнейшых старажытнарускіх князёў — Яраслава, празванага пасля Мудрым.

Горача перажываючы за свой лёс, мінулую трагедыю свайго бацькі і братаў і добра разумеючы, як дарага не толькі сям'і, але і ўсёй Полацкай зямлі абышоўся яе дзявочы гонар, яна, вярнуўшыся на Бацькаўшчыну, усю

сваю энергію, мацярынскую любоў і бацькоўскі клопат аддала свайму заступніку — сыну Ізяславу і яго дзецям, сваёй надзеі. І яна дамаглася свайго — дапамагла адрадзіць полацкую княжацкую дынастыю, не толькі пакутамі, але і справамі адкупіла сваю віну перад гісторыяй роднай краіны. Нашчадкі Рагнеды, “Рагвалодавы ўнукі” Брачыслаў Ізяславіч і асабліва славыты Усяслаў Чарадзеі годна прадоўжылі справу продкаў, адстаялі і ўмацавалі незалежнасць Полацкай дзяржавы.

На жаль, не суджана было Гарыславе ўбачыць усё гэта. Яна дачасна памерла ў 1000 г., пражыўшы крыху больш сарака гадоў. Праз год спачыў вечным сном і яе сын Ізяслаў. Вельмі дорага ім абодвум, іх здароўю каштавалі глыбокія душэўныя траўмы, крыўда і боль, здзекі і гвалт, што вынеслі яны за сваё пакутніцкае жыццё.

У кантэксце ўсяго вышэй выкладзенага вельмі непраўдападобнай здаецца нам легенда пра Рагнеду-манашку, што змешчана ў Цвярскім зборніку XVI ст. пад 988 г. Быццам бы князь Уладзімір, хрысціўшыся, вырашыў жыць праведна, мець толькі адну жонку і прапанаваў Рагнедзе выйсці замуж за аднаго са сваіх вяльмож. Яна катэгарычна адмовілася, адказаўшы: “...аз же, быв царицею, не хоць раба быти земному царю ни князю, но уневестити хоць Христови...” Пачуўшы гэта, стаў хадзіць яе сын Яраслаў, які перад тым быў калекам. “Рогнедъ же, сиа ирзекши, пострижеса в мнишеский образ, наречено бысть имя ей Анастасия”⁸.

Аўтар гэтага сюжэта, пэўна, не ведаў летапіснага падання пра Рагнеду пашыранай рэдакцыі, бо яго версія зусім не ўзгадняецца з апошняй, дзе выразна сказана, што княгіня не засталася ў Кіеве, а была выслана на Полаччыну. Апрача таго, на Русі тады не было яшчэ ніякіх манастыроў. Калі б, дапусцім неверагоднае, у канцы 80-х гадоў X ст. дзесьці нейкім чынам Рагнеда ўсё ж пастрылася ў манашкі, то кіеўскі летапісец, сам манах, абавязкова адзначыў бы гэта. Апрача таго, яна ніяк не магла ў такі цяжкі і адказны час, не споўніўшы доўг перад сваімі дзецьмі, Полацкам і памяццю продкаў, пакінуць сведкае жыццё.

Карацей кажучы, апавяданне пра манаства Рагнеды супярэчыць вядомым, пададзеным у ранніх летапісах рэальным фактам, логіцы падзей і таму не адпавядае гістарычнай сапраўднасці. Яно — плён фантазіі невядомага аўтара XIV або XV стст. і створана, хутчэй за ўсё, з прапагандысцкімі мэтамі, каб дадаткова сцвердзіць выратавальную сілу хрысціянскай веры. Усякія сур’ёзныя разважанні пра Рагнеду як першую беларускую манашку, на нашу думку, не маюць пад сабою рэальна-гістарычнага грунту і магчымы толькі ў творах літаратурна- або выяўленча-мастацкага характару. Сам жа эпічна-гераічны і пакутніцкі вобраз гэтай незвычайнай жанчыны далёкай беларускай мінуўшчыны заслугоўвае значна большай увагі нашых творцаў.

⁸ Полное собрание русских летописей. СПб, 1863. Т. 15. С. 112–113.

ДА ПЫТАННЯ АБ “КРЫЎСКІХ ВАЛЬКІРІЯХ”

ялікі гуманіст і асветнік Ф.Скарына пакінуў нам, сваім нашчадкам, каштоўны завет: “Понеже от прирожения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чуют виры своя, пчелы и тым подобная боронят ульев своих — тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены суть по Бозе, к тому месту великую ласку имають”.

Чалавек, згубіўшы любоў да сваёй Бацькаўшчыны, такім чынам, робіцца на парадак ніжэйшай істотай за жывёлаў. Але справа, канешне ж, не толькі ў генетычнай прывязанасці да месца нараджэння, бо перш за ўсё скарынаўская “ласка” — гэта ўшанаванне чалавечай асобай культурных традыцый сваёй Радзімы, гонар і руплівая праца на яе карысць.

Адсюль даследаванне ўсіх белых плямаў гісторыі (у тым ліку і дапісьмовай) Бацькаўшчыны — пачэсны абавязак кожнага гуманітарыя.

Адметнай рысай тапанімічнай сеткі крыўскіх (беларусіх) зямель з’яўляецца наяўнасць цэлага шэрагу найменняў, звязаных з жаночым пачаткам. Большасць назваў, як правіла, утворана ад слова “дзева”, але сустракаюцца найменні і іншага тыпу (Мар’іна Горка, Паненская гара ды інш.), што, аднак, не выключае іх прыналежнасці да жаночых персанажаў. Умоўна азначаную топіку можна падзяліць на дзве катэгорыі: прыродныя аб’екты, не звязаныя з культывымі і археалагічнымі помнікамі (р.Дзявіца Слуцкага р-на, р. Дзявіца Чачэрскага р-на, Дзявочае воз. Лепельскага р-на, воз.Дзявічкі Полацкага р-на ды інш.), і тыя, што ці самі з’яўляюцца імі, ці знаходзяцца ў непасрэднае блізкасці да іх. Умоўнасць жа такога падзелу вынікае, як правіла, са слабай гісторыка-культурнай даследаванасці аб’ектаў першага тыпу. Прывядзём кароткі пералік аб’ектаў другой катэгорыі. Гэта воз. Дзявічкі-1 (каля в. Дзявічкі Полацкага р-на), побач з якім зафіксавана гарадзішча днепра-дзвінскай культуры, воз.Дзявошыцы (Барысаўскі р-н) — побач гарадзішча, Паненская гара ў Лагойску (гарадзішча), Дзявочая гара ў Валожынскім р-не (курганныя пахаванні XI ст.), Дзявочая горка каля Мсціслаўля (гарадзішча), Полацкае гарадзішча (раней называлася Дзевінай гарой) ды некаторыя інш.¹

На прымежкавай ступені знаходзяцца аб’екты, якія, не з’яўляючыся ў класічным сэнсе археалагічнымі помнікамі, акумуляюць вакол сябе блок легендаў і паданняў, што дазваляе ўбачыць іх ранейшае культывае прызна-

¹ Дучыц Л. У. Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў. Мн., 1993. С. 20–21.

чэнне. Прыкладам, Дароціна гара каля в.Канчаны Верхнядзвінскага р-на, Багатыр(-ка), гара ў Расонскім р-не, Мар’іна Горка ў Пухавіцкім р-не. На-яўнасць шырокіх паралелей (Дзявочая гара каля Смаленска, у Трыполлі на Дняпры, на р.Дыя ў Чэхіі, свяцілішчы Бабін, Бабіна даліна, Бабка на Украіне ды інш.) і архаічных пластоў фальклору, якія датычаць гэтых аб’ектаў, з’яўляецца несумненным сведчаннем іх сакральнасці. Відавочным з’яўляецца і тое, што ўсе яны былі прысвечаны культу жаночага боства. Найбольш праблемным, на наш погляд, з’яўляецца пытанне персаніфікацыі і адпаведна функцыянальнасці гэтага (гэтых?) сакральнага персанажа. Найбольш распаўсюджаным з’яўляецца меркаванне Б. А. Рыбакова, падтрыманае Э. М. Зайкоўскім, што свяцілішчы падобнага тыпу былі прысвечаны “багінідзе”, “панёшай у лоне сваім”, альбо іншай яе іпастасі стваральнага кшталту (напр., “багіня ўраджаю і лёсу”) ². Аднак больш паглыблены аналіз археалагічнага і фальклорнага матэрыялу, вывучэнне гісторыка-культурнай фактуры Цыркумбалтыйскай зоны дазваляе зрабіць даволі істотную карэкціроўку выказанага раней меркавання. Паданні, звязаныя з аб’ектамі такога тыпу на крывіцкай тэрыторыі, сапраўды ўзгадваюць “жанчыну-валатоўну” (“багатырку”, “асілка”). “Даўно-даўно на гэтай гары [каля Расонаў. — У. Л.] жыла вялікая жанчына. Ростам гэтая жанчына была тры аршыны. Ваду яна насіла на гару вялікімі цэбрамі, па два цэбры за адзін раз, а ў кожным цэбры было па 15 пудоў” ³. Падобнымі “валатоўскімі” якасцямі валодала і міфічная Дарота, паданне пра якую зафіксавана аўтарам на Асвейшчыне. У ноч на Купалле яна магла перакідваць бяровыя з гары, дзе жыла, на гару (гарадзішча днепра-дзвінскай культуры) княгіні-чараўніцы, што знаходзілася на адлегласці пяці кіламетраў на выспе Асвейскага возера. Надзвычайная фізічная моц валатоўнаў выяўляецца і ў здольнасці пакрываць пехам вялікія адлегласці, адным крокам пераступаць значныя па памерах геаграфічныя аб’екты. “На беразе Свіслачы ляжаў валун След валатоўны, які быццам бы яна пакінула, пераступіўшы цераз раку” ⁴.

Але самай значнай акалічнасцю з’яўляецца той факт, што ў большасці выпадкаў фальклорная традыцыя звязвае жаночыя персанажы такога тыпу не са стваральнай (урадлівасць, плоднасць, даброты), а з *разбуральнай* дзеяй, са стыхій *вайны* і адпаведна смерці. Так, багатырка, што жыла на гары каля Расонаў, прыводзіць да згубы чужынскае (татарскае) войска, рэшта якога, уцякаючы, забівае яе і хавае на гары ⁵.

Дарота з Асвейшчыны, таксама “жанчына-воін”, якая “змагалася ў нейкую даўнюю вайну і пагібла там” [на гары. — У. Л.] ⁶. Тэма вайны прасоч-

² Зайкоўскі Э. М. Дзявочая гара // Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. Мн., 1989. С. 172–173.

³ Легенды і паданні. Мн., 1985. С. 335.

⁴ Ляўкоў Э. М. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. Мн., 1992. С. 150.

⁵ Легенды і паданні. С. 335.

⁶ Зафіксавана ў г. п. Асвея ад Аржанік В. В., 1918 г. н.

ваецца і ў паданні, звязаным з Дзявочай горкай каля Мсціслаўля, якую, нібыта, у якасці ўмацавання пад час вайны насыпалі дзяўчаты за адну ноч ⁷. Падобным чынам тлумачыцца і паходжанне Бяздзедавіцкіх і Вусцянінскіх курганоў у Полацкім р-не: асілак Кацярына разбівае войска чужаземца Батуры ⁸. З курганным могільнікам Дзявіц-магіла ў Петрыкаўскім р-не таксама звязана паданне пра ваяваўшых тут жанчын-воінаў ⁹. Такім чынам, пагаджаючыся з тым, што падобныя сакральныя аб’екты маглі быць звязаны з вобразам Багіні-Маці, неабходна адзначыць, што прысвячаліся яны яе *разбуральнай* іпастасі. Бо адной з важнейшых функцый Багіні-Маці з’яўляецца яе сувязь “з дзікуствам, ярасцю, вайной, злымі чарамі” і тайнымі ведамі, што тлумачыцца прыналежнасцю жаночага пачатку да стыхіі хаоса ¹⁰. Так, напрыклад, старажытная індыйская багіня Devi, культ якой узыходзіць да культу Багіні-Маці, мае сваю разбуральную іпастась — багіню Durgā (“цяжкадаступная”), што выступае ваіцельніцай, абаронцай багоў і сусветнага ладу і жыве ў гарах Віндх’я ў атачэнні васьмі памочніц-ягінь, якія паядаюць рэшткі яе крывавай трапезы¹¹. Мноства падобных паралелей дае нам кельцкая і германская міфалогія. Так, адной з важнейшых ірландскіх багін з’яўлялася багіня вайны і разбурэння Morrigan. Прыкладзём некалькі ўрыўкаў з сагі пра бітву каля Маг Туірэда, што дае цэлы шэраг фрагментаў, цалкам супадаючых з крыўскім матэрыялам. “І заўважыў Дагда на той рацэ [р. Уніус. — У. Л.] жанчыну, што мылася, стаўшы адной нагой у Алод Эхэ на паўднёвым беразе, а другой нагой у Ласкуйн на паўночным. Дзевяць распушчаных пасмаў валасоў спадалі з яе галавы”. “І абвясціла яна Дагда, што ступяць на Зямлю фаморы... Сама ж яна накіруецца да Скетны і разаб’е Індэха... ссушыўшы кроў у яго сэрцы і адцяўшы ныркі адвагі. Дзве прыгаршчы той крыві аддала яна ў хуткім часе войску, што чакала каля броду Уніус”. “Марыган... прынялася ўзбадзёрваць ваяроў Плямёнаў Багіні, заклікаючы іх біцца люта і ярасна...” “Калі скончылася бітва і расчысцілі поле змагання, Марыган... абвясціла аб яраснай бітве і славу тай перамозе найвялікшым вяршыням Ірландыі, чароўным пагоркам, вусцям рэк і вялікім водам. А потым прарочыла яна канец свету і ўсякае зло” ¹².

Такім чынам, акрэслім асноўныя характарыстыкі Morrigan:

- 1) з’яўляецца “валатоўнай”, пра што сведчыць яе здольнасць пераступаць праз раку (узгадай свіслацкую валатоўну);
- 2) валодае прарочым, вяршчунскім дарам (прадказвае высадку варажага войска, канец свету і беды);

⁷ Зайкоўскі Э. М. Дзявочая гара. С. 173.

⁸ Легенды і паданні. С. 234.

⁹ Дучыц Л. У. Археалагічныя помнікі... С. 20.

¹⁰ Рабинович Е. Г. Богиня-Мать // Мифы народов мира: Энцикл. М., 1991. Т. 1. С. 179.

¹¹ Гринцер П. А. Дурга // Мифы народов мира. С. 411–412.

¹² Предания и мифы средневековой Ирландии. М., 1991. С. 41, 46, 49.

3) здзяйсняе рытуал, заснаваны на крыві, каб забяспечыць перамогу войску;

4) фактычна ўзначальвае войска пад час бітвы, узбудзэрваючы і заклікаючы яго;

5) мае непасрэдную сувязь з сакральнай топікай Ірландыі (вяршыні, чароўныя пагоркі);

6) распушчаныя валасы і здольнасць вяшчаць пра канец існага парадку (свету) падкрэслівае цесную сувязь Morrigan з хаосам і дэструкцыяй.

Літаральна ўсе гэтыя якасці характэрныя і для валькерыі скандынаўскай міфалогіі, ваяўнічых дзеў, якія размяркоўваюць перамогі і смерці ў бітвах. Аналагічныя ім і заходнегерманскія *idisi* (Дзісы), жанчыны-ваяры, якія апроч сваіх ваяўнічых функцый дапамагалі пры родах і мелі адносіны да культы ўрадлівасці¹³. Вельмі важным у звязку з крыўскім матэрыялам падаецца імя адной з валькерыі — Брунхільд (ст.-ісл. *Brunchildr*, ням. *Brunchild*). Так, паданне, звязанае з Дзявочай гарой (Дзевяцігарой) у Валожынскім р-не, якое распавядае пра двубой хлопцаў за права ўзяць шлюб з дзяўчынай, трактуецца Э.Зайкоўскім як сведчанне ўшанавання на гэтым свяцілішчы багіні кахання¹⁴. Аднак імя германскай валькерыі, якое “этымалагічна звязана з ісл. *hildir* “паядзінак”, што адбываецца на асвечаным, агароджаным мейсцы”¹⁵, надае іншы сэнс паданню. Не можа адназначна (як месяцы цяжарнасці) трактавацца і лічба 9, што нібыта сведчыць выключна пра функцыю апладнення і ўрадлівасці таго ці іншага свяцілішча ці міфавага персанажа. Так, напрыклад, адно з буйнейшых кельцкіх свяцілішчаў у Пікардыі (Турнэ сюр-Аронд), што мела ваеннае прызначэнне і характарызуецца вялікай колькасцю чалавечых ахвярапрынашэнняў, пачаткова складалася з 9 ахвярных ям¹⁶. Да таго ж узгадайма 9 распушчаных пасаў Morrigan і 8 памочніц *Durga* (агульная колькасць з багіняй — 9). Такім чынам, несумненна шматзначнасць лічбы 9 і неабходнасць больш глыбокага аналізу кожнай сітуацыі, дзе яна фігуруе ў сакральным значэнні. У выпадку ж з Дзевяцігарой на карысць версіі аб ушанаванні ў гэтым месцы жаночага боства вайны і смерці слугуе і наяўнасць на ёй курганных пахаванняў.

Адпаведнасць міфічным (нябёсным) парадкам даволі выразна прасочваецца ў зямным жыцці. Так, Цэзар паведамляе “аб надзвычай цікавым, глыбока архаічным звычаі германцаў (свеваў), паводле якога варажба і пазнаванне волі багоў, нават па пытаннях вайны, знаходзіліся ў руках старых

¹³ Мелетинский Е. Дисы // Мифы народов мира. С. 384.

¹⁴ Зайкоўскі Э. М. Дзявочая гара. С. 173.

¹⁵ Гуревич А. Я. Брунхильд // Мифы народов мира. С. 183.

¹⁶ Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // Вестник Древней истории. 1990. № 3. С. 137.

жанчын-матрон (*matres familiae*)”¹⁷. А “ў кімвараў, пад час іх нашэсця на Італію, палонных прыносілі ў ахвяру сваімі рукамі старыя жанчыны-вяшчунні. Па крыві і вантробах ахвяраў яны варажылі пра зыход вайны”¹⁸.

Некаторыя з такіх вяшчунняў, як, напрыклад, Велета у бруктэраў, уша-ноўваліся германцамі за багіню¹⁹. Але і ў асноўнай сваёй масе жанчыны мелі высокі сацыяльны статус у тагачасным германскім грамадстве. Паказальнай, у нашым выпадку, з’яўлялася традыцыя, калі “пасаг дае не жонка мужу, а муж жонцы... І недапушчальна, каб гэтыя дарункі складаліся з жаночых упрыгожанняў і аздобаў для маладой, але павінны быць быкі, зацугляны конь і шчыт з фрамеяй і мячом”²⁰. У племені ж сітонаў жанчына (праўдзіва, што яна з’яўлялася і вярхоўнай жрыцай) валадарыла ўсёй супольнасцю²¹. Аднак чалавечыя ахвярапрынашэнні, якія здзяйснялі жанчыны-жрыцы, характэрныя не толькі для германскіх абшараў. Так, у “Жыцці” Антона Бамбергскага гаворыцца, што ў Памор’і “жанчыны аддаюць смерці нованароджаных дзяўчынак”²². Косткі дзяцей выяўлены і на свяцілішчы Бабіна даліна (Цярнопальская вобл.) і Дзявочая гара (Мсціслаўль)²³. Пра ахвярапрынашэнні дзяцей на ўсходнееўрапейскай прасторы гаворыць і пасланне “О посте к невежам в понеделокъ” (XIII ст.): “...разбівая младенца своя о камень”²⁴. Дзеці як самы каштоўны і дзейсны дар багам прыносілі ў ахвяру ў найбольш адказныя і вырашальныя моманты.

Пра жрыцу смерці ўгадвае ў сваім апісанні пахавальнага абраду русаў (варагаў?) і Ібн-Фадлан: “Потым прыйшла жанчына-старая, якую яны называюць анёлам смерці... Ёй даручана шыць і падрыхтаваць тканіну, яна ж забівае нявольніц; яна падалася мне ведзьмай”²⁵.

Вельмі важным з’яўляецца меркаванне і іншых арабскіх аўтараў (Ібрахім-Ібн Якуб, Захарыя Казвіні і Ідрысі), якія, верагодна, сутыкнуўшыся з інфармацыяй пра крыўскіх багінь ці жрыц вайны і смерці, сцвярджалі, што “асобым раёнам месцазнаходжання амазонак аказваецца Балтыка ў суседстве з Расіяй”²⁶. Праўдзівасць гэтага паведамлення пацвярджаецца і пазнейшымі фактамі. Так, пад час аблогі крыжакамі Піленаў (Пуні) у 1336 г., калі не было надзеі на выратаванне, літоўскі князь Маргер заклікаў паплечнікаў памерці, але не ісці ў палон. Калі ўсе пагадзіліся, з’явілася жры-

¹⁷ Токарев С. А. Религия в истории народов мира. М., 1965. С. 247.

¹⁸ Тамсама. С. 249.

¹⁹ Тацит К. Соч.: В 2 т. СПб., 1993. Т. 1. С. 341.

²⁰ Тамсама. С. 345.

²¹ Тамсама. С. 356.

²² Русакова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. М., 1993. С. 66.

²³ Тамсама. С. 69, 95; Зайкоўскі Э. М. Дзявочая гара. С. 173.

²⁴ Тацит К. Соч. С. 66.

²⁵ Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Сов. востоковедение. М.; Л., 1940. Т. 1. С. 29.

²⁶ Косвен М. О. К истории проблемы матриархата // Сов. этнография. 1946. № 1. С. 56.

ца і пачала секчы галовы добраахвотна асудзіўшым сябе на смерць. Апошняя жывою кінулася на вогнішча жрыца ²⁷.

Безумоўна, з цягам часу пад уздзеяннем хрысціянства вобраз крыўскай багіні вайны і смерці трансфармаваўся ў шэраг міфічных істот ніжэйшага парадку, якія тым не менш захавалі шэраг характарыстык, што ўзыходзяць да першавобраза. Так, Стрыга — гэта жаночая істота “*велізарнага* росту, з *распушчанымі* валасамі... яе з’яўленне наводзіць жах на цяжарных жанчын. Стрыга падменіць дзіцёнка, можа знявечыць яго, а калі раззлуецца, то *на вачах ва ўсіх можа растручыць яму галоўку аб камень*” (адлюстраванне ахвярапрынашэння?). Пра архаічныя вытокі гэтага вобраза гаворыць і тое, што Стрыга не баіцца свянчонай вады, але яе можна залагодзіць ²⁸. Не менш цікавым з’яўляецца і вобраз Плачкі. У Падзвінні мінулага стагоддзя лічылі, што “*яна вяшчуе вялікае няшчасце, вайну, паморак або голад ва ўсім краі*”. Месцам, дзе часцей за ўсё можна было ўбачыць Плачку, быў пагорак паблізу Полацка, дзе пахаваны *волат*. І Пачаноўская гара. Гэтая гара “там вышэйшая ад усіх іншых. Схілы яе пазарасталі лесам, а вяршыня роўная” ²⁹.

Гэтая акалічнасць, а таксама паданне пра правалены касцёл і крыніцу жывой вады (“хто нап’ецца яе і пазнае Плачку — стане *вешчуном*”) указваюць, з вялікай доляй верагоднасці, на яшчэ не лакалізаванае дагэтуль свяцілішча крыўскай багіні.

Рэшткі першагнага вобраза, магчыма, нясуць у сабе такія міфалагічныя персанажы, як Жалезная баба і Мара. Так, першая — гэта “злая нізкарослая старая з жалезнымі вялікімі грудзямі — хапае жалезным крукам тых дзяцей, якія асмельваюцца заходзіць адны ў палі і агароды, кідае іх у сваю жалезную ступку, таўчэ і есць” ³⁰. Тут варта ўзгадаць, што і пры раскопках Бабінай даліны і Дзявочай гары былі выяўлены толькі фрагменты дзіцячых касцякоў. У іншым варыянце “Жалезная баба жыла ў студні і ўцягвала туды ўсіх, хто ў яе заглядаў, а ўжо асабліва дзяцей” ³¹. Характэрна, што сувязь з вільгацю і зямнымі водамі прасочваецца ў большасці паданняў пра валатоўнаў і што большасць сакральных аб’ектаў, звязаных з імі, знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці да вады, якая ў азначаным кантэксце разумелася як мяжа паміж зямным жыццём і іншасветам памерлых.

Таксама, як і Жалезная баба, Мара “любіць” дзяцей і маладых з “цёпленькай крывёю”, як і Скрыга, не баіцца “асвечаных прадметаў і крыжоў”. Цікавай падаецца схільнасць Мары катацца на кані альбо нават перакід-

²⁷ Живописная Россия. М., 1882. Т. 3. С. 167.

²⁸ Тамсама. С. 274.

²⁹ Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Мн., 1990. С. 132–133, 135.

³⁰ Міфы бацькаўшчыны. Мн., 1994. С. 35.

³¹ Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня... С. 36.

вацца ў яго ³², бо конь, з'яўляючыся атрыбутам вышэйшых багоў, адначасова фігуруе як хтанічная істота, звязаная з культурам урадлівасці і смерцю, і можа прадказаць лёс, перш за ўсё — смерць (параўн. распаўсюджаны фальклорны матыў — конь вяртае смерць у *bai* свайму гаспадару) ³³. Адбіткам архаічнага міфа пра багіню вайны і смерці можна лічыць сюжэтную лінію крыўскіх балад пра валатоўну: адзіная дачка войта выпраўляецца на вайну на чале войска (яе атрыбуты — меч і конь), здзіўным чынам разбівае ўсё варожае войска (“скара вайтоўна ўступіла, палавіна войска ўпала, скара вайтоўна махнула, дак тое войска ўснула”), а пасля перамогі — гіне (патанае ў моры) ³⁴. Невыпадковым з’яўляецца і тое, што балады пра вайтоўну выконваліся альбо ўвесну, альбо на Купалле, калі патрэба у рэактуалізацыі існага парадку (смерць старога, нараджэнне новага) была найбольшай.

На сённяшні дзень цяжка сказаць, якое імя насіла крыўская багіня (багіні) вайны і смерці. Цалкам магчыма, што яно было табуіравана для непасвячоных і таму не захавалася. У гэтым выпадку яе маглі называць абагульнена: *Deivė* (багіня), што і адлюстравалася ў вялікай колькасці сакральных аб’ектаў, якія маюць назву з каранём — *дзеv-*.

НАТАЛЛЯ ЛЫСОВА (Полацк)

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА Вопыт тыпалагічнага вызначэння

дно тыпалагічнае вызначэнне культуры яднае Скарыну і сучаснасць: культура Адраджэння. Выкарыстанне адраджэнцкага эпітэту да постаці Скарыны і для характарыстыкі сучаснай культуры выклікае самыя розныя эмацыянальныя рэакцыі — захапленне, здзіўленне, іранічную жартоўнасць і г. д. Справа тут у забытанасці вызначэння. І каб зразумець сутнасць сучаснай культуры, трэба спачатку размежавацца са Скарынам, з яго “Адраджэннем”.

І. Еўрапейскае Адраджэнне XIV–XVI стст. пачало працэс секулярызацыі культуры, фарміравання свецкіх варункаў яе развіцця. Яно народжана рэвалюцыйнымі людзьмі-наватарамі, якія, па сутнасці, развівалі-разбуралі, выводзілі Сярэдневякоўе не столькі да мінулага, антычнага, вопыту культуры, колькі да будучага вобразу жыцця. Таму і да Скарыны належаць характарыстыкі тых людзей як волатаў па Энгельсаваму вызначэнню, як звышчалавекаў па характарыстыцы Ніцшэ або як богачалавекаў, што блізка да

³² Міфы Бацькаўшчыны. С. 55–57.

³³ Петрухин В. Я. Конь // Славянская мифология: Энцикл. словарь. М., 1995. С. 228.

³⁴ Балады. Мн., 1978. Кн. II. С. 130–132.

трактоўкі Лосева. Вызначэнні гэтыя фіксуюць пераходнасць, нязвыкласць, неакрэсленасць часу. Так і самі гэтыя постаці амаль таямніца, або розна характарызуемыя, спрэчныя. Сваім лёсам яны вырашалі галоўныя пытанні сярэднявекі — суадносіны Бога, Свету і Свабоды, наогул галоўныя пытанні культурнага працэсу — суадносіны Бога, Сусвету і Чалавека. У дзейнасці Скарыны адказ на гэтае пытанне мае форму Слова — Божага (Біблія), Роднага (пераклад), Асабовага (прадмовы).

Зафіксуем наступныя характарыстыкі сусветнага Адраджэння: рэвалюцыйнасць, шматмернасць, асабовасць.

II. З лёгкай рукі У. Конана да культурнай рэчаіснасці 80–90-х гадоў прыстасавалася вызначэнне “нацыянальнае Адраджэнне”¹, сутнасць якога фіксавала пэўныя зрухі ў нацыянальнай самасвядомасці, спробы фарміравання нацыянальнай ідэі як ідэі дзяржаўнай палітыкі, навуковай і мастацкай дзейнасці як духоўнага абнаўлення народа. Такім чынам, гэтае Адраджэнне мела адметныя ад папярэдняга характарыстыкі: замест секулярызацыі — ідэалагізацыя, шматмернасці — адзіная накіраванасць, рэвалюцыйнасці — вяртанне да традыцыі (традыцыйнасць), асабовасці — народнасць. Невыпадкова, што ідэаламі такога адраджэнцкага руху рабіліся не дзеячы гістарычнага, еўрапейскага Адраджэння, а дзеячы нашаніўскага руху, бацькі народнай рэспублікі і сялянскай грамады. Аднолькавыя мэты рабілі іх тэксты сугучнымі часу. Фарміраванне новай сацыяльна-палітычнай аднасці патрабавала вопыту часоў станаўлення масавага грамадства.

III. Недарэчнасць аб’яднання двух зместаў у адным вызначэнні была заўважана самім аўтарам “адраджэнцкай” канцэпцыі, які паспрабаваў правесці мяжу паміж працэсамі нацыяналізацыі (адраджэнцкімі) і дэмакратызацыі (адраджэнцкімі па-грэчаску ці па-еўрапейску)². Вельмі востра яе адчувалі творчыя людзі, якія адмаўляліся ад вясковай ці “рэптыльнай” тэмы (выраз В. Быкава) або зусім не па-“адраджэнцку” пыталіся: “Як мне любіць такі народ?” Тэме супрацьстаўлення творчай асобы і яго народа ў беларускай паэзіі 80–90-х гадоў прысвечаны добры артыкул Л. Рублеўскай у часопісе “Роднае слова”³. Заўважым, аўтар фіксуе мазахічнасць свядомага беларуса-“адраджэнца”: Ён, Паэт, абірае Яе, Беларусь, — значыць, абірае Пакуту⁴. Пераклад агульнанацыянальнага вопыту на мову інтымнага вопыту, асабовых пачуццяў, робіцца ўжо ў рэчышчы другога Адраджэння, адраджэння антычнага светаўспрымання. Дарэчы, пераклад адметны сваёй жа-

¹ Конан У. Беларускае нацыянальнае Адраджэнне // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1993. Кн. 1. С. 25–33.

² Конан У. Антыноміі дэмакратыі і культуры // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1994. Кн. 3. С. 98–103.

³ Рублеўская Л. “Як мне далей любіць такі народ?": Беларускае міф у паэзіі маладых літаратараў 80–90-х гг. // Роднае слова. 1996. № 3–5.

⁴ Тамсама. № 4. С. 69.

ноцкасцю. Тэма Жанчыны, Маці, Радзімы, Зямлі, вяршыинства жанчыны наогул характарызуе нацыянальную паэтычную традыцыю. Паэт Беларусі прыходзіць да высновы, “што беларусы — нацыя жаночая, не з бацькавай, а з матчынай мовай...” (Л. Дранько-Майсюк. “Мы”). І дадае: “Жанчына хоча больш, чым Богам дадзена”. Зноў паўстае пытанне аб суаднясенні Бога, Сусвету і Чалавека, і адказам на яго гучыць жаданне ўбачыць зямны Эдэм!

IV. Фарміраванне нацыянальнай ідэі ці працэс нацыянальнай Прэзентацыі заўсёды былі праблематычнымі. Па трапнаму вызначэнню аднаго з літаратараў — “на Беларусі нібы хмарыць”: сацыяльна-эканамічная самастойнасць Айчыны мае некалькі дэкларатыўны характар, таму абвяшчэнне нацыянальнай ідэі затрымліваецца.

Гістарычна для беларусаў пошукі сваёй палітычнай самастойнасці з’яўляліся пошукамі нацыянальнага самавызначэння, ці пошукамі свайго імя. Ліцвіны, русіны, крывічы і іншыя назовы вызначалі шлях нацыі. Аднак імя, слова, міфалогія — сімвалы развіцця этнічнай свядомасці. Гэта яшчэ толькі “жыццё імені”, а не “жыццё па імені”, адухоўленае, свядомае.

Невыпадкова таму ў навуковай беларусістыцы вельмі асцярожна выкарыстоўваецца словазлучэнне “нацыянальная ідэя” ў дачыненні да айчынай культуры. Суб’ектыўнае “ідэя” падменьваюць больш аб’ектыўнымі “шлях” або “традыцыі”⁵. Сінхронны аналіз асаблівасцей нацыянальнай культуры падменьваецца гістарычным разглядам. Нагадаем, што і ў “адраджэнцаў” канцэпцыі У. Конана нацыянальная ідэя разглядаецца праз пэўныя гістарычныя перыяды. Пераход да аналізу гістарычнага развіцця нацыянальна-культурнага існавання цягне адмаўленне спробы вызначэння сябе як нацыі ў межах ідэі ці духоўнага адраджэння, на карысць этнічна-вызначальных характарыстык, у межах паняцця “традыцыі”.

Праблематычнасць фарміравання нацыянальнай ідэі творчымі асобамі фіксавалася і ў XIX ст., і ў XX ст. Так, у апавесці Я. Баршчэўскага “Душа не ў сваім целе” ідзе шчырая размова аб сутнасці нацыянальна-свядомага руху і праводзіцца думка аб разладзе з сучасным; творчы, свядомы герой існуе ў дзвюх іпастасях (духоўных іпастасях), адна з якіх існуе сярод тэатральных, другая — у ідэалізаваным свеце.

Падвоянасць нацыянальнага існавання бачыць літаратуразнаўца В. Каваленка за анімістычнай назвай апавесці М. Гарэцкага “Дзве душы”: “Дваістая сама нацыянальная ідэя. Яна і “мужыцкая” і “панская”⁶. За гэтым процістаўленнем і рознасць светаўспрымання творцы і яго народа, і немагчымасць “зняць” праблему, перайсці на бок натоўпу. Сведчаннем таму і правідэнцыяльная, прароцкая здольнасць героя апавесці, і пэўныя алег-

⁵ Беларускі шлях: Матэрыялы “круглага стала” // Нёман. 1993. № 6. С. 5–44; Супроць Адраджэння: Калектывум // Наша ніва. 1992. № 9. С. 22.

⁶ Коваленко В. Трагическая мечта о буйном колосении... // Нёман. 1995. № 3. С. 124.

рыі, накішталт той, калі аднаго з герояў ніяк не могуць пахаваць з-за непас-
лукхмянасці грэшнага цела.

Пазначым, што ў варунках, якія вызначаюць спробу нацыянальнай Прэ-
зентацыі, мы зноў сутыкнуліся з пастаноўкаю, не адказам, пытання аб су-
аднясенні Шляху і Мэты, Сусвету і Бога, Цела і Душы.

У канцы 90-х гадоў вакол “адраджэнцкай” тэматыкі з’явіліся тлумач-
чэнні з прыназоўнікам “пасля”: масавай нацыянальнай свядомай прэзента-
цыі не адбылося. Аднай з галоўных умоў няўдачы называлі зварот да інстын-
кту, а не да Сумлення, да Натоўпу, а не да Асобы⁷. Але патрабаванне Асо-
бы ёсць заклік да сапраўднага Адраджэння ў яго класічным, еўрапейскім,
скарынаўскім разуменні. І гэта кідае цень на прыназоўнік “пасля”.

Акрамя таго, творчая думка Айчыны ўжо зафіксавала гэту Асобу —
рэфлексуючую аб сабе ў Сусвецце і, самае галоўнае, па-адраджэнцку дзей-
ную, творчую, але... Дзейнасць гэтай Асобы мае вельмі сучасны выгляд-
вобраз, экзістэнцыяльны. Яна мае аблічча Сізіфа. Лідэр сённяшняй паэзіі
А. Разанаў, напрыклад, спрабаваў у вершаказах праз моўныя асаблівасці
адлюстраваць этнапсіхалагічную розніцу літгоўцаў, рускіх, палякаў, белару-
саў... Так, беларускаму варыянту слова “вілы” адпавядае не рух наперад,
а нерухомасць у “сізіфавым” выглядзе: “Беларускія вілы, ці яны ўбіваюцца
ў гной, увіхаюцца з сенам, усялякі раз мусяць ведаць, у якім баку Вільня”.

Вобраз Сізіфа як сімвал працы фізічнай і духоўнай, сімвал працэсу,
“працы дзеля працы!” наогул тыповы для мастакоўскага ўяўлення аб бела-
русах. У згаданай ужо аповесці Я. Баршчэўскага “Душа не ў сваім целе”
цэнтральнае сюжэтнае месца займае тэма лекара, які страціў мары і душу,
якому засталіся толькі праца і “звышдакладнае” бачанне сучаснасці. А ў
класічным творы мастака П. Сергіевіча “Шляхам жыцця” па дарозе, што
падымаецца ўгору і заканчваецца рэзка — далей “нябачны” сусвет, спіной
да гледача “ступваюць-брыдуць” (вызначэнне А. Ліса) магутныя і прыніжа-
ныя постаці (не столькі ношаю, колькі пластычна праз “скасаваныя” вуглы
прамавугольных формаў-целаў герояў), — быццам штодзённая праца-кара
зачаравала гэтых волатаў. Яшчэ не раз мастак будзе імкнуцца стварыць аба-
гульнены вобраз суайчынніка, і заўсёды асноўным матывам будзе праца-
барацьба, а кампазіцыйнае рашэнне — фронтальнае, без перспектывы —
“Вясляр”, “Званар” і інш.

Волат Сізіф — постаць Адраджэння і па працаздольнасці, і па накіра-
ванасці на вечнасць, на будучыню, і па адносінах да Боскага Слова — За-
павету-наканаванасці. Сізіф — нацыянальна блізкі да беларусаў вобраз, як
блізкія да айчыннай культуры ідэі еўрапейскага Адраджэння. І ці не скары-
наўскія рысы праглядаюць праз абагульнены Сізіфаў твар?!

⁷ Дубовец С. Герой нашего времени: Белорусская идея как идея лучшего человека //
Свабода. 1997. 4 крас.

РОЛЯ БЕЛАРУСКАГА АСВЕТНІЦТВА Ў ВЫХАВАННІ МАРАЛЬНАЙ ГОДНАСЦІ АСОБЫ

Беларуская асветніцкая думка бярэ свае вытокі з эпохі Адраджэння, якая дала свету цэлую плеяду выдатных вучоных. Многія з іх жылі на тэрыторыі нашай дзяржавы. Сусветную вядомасць атрымаў першы беларускі друкар Ф. Скарына. Свае думкі аб важнасці і шляхах далучэння моладзі да адукацыі і выхавання, развіцці гонару і асобаснай годнасці чалавека ён выказаў у прадмовах і каментарыях да выдадзеных ім кніг. Біблію ён лічыў адным з найвялікшых літаратурных твораў усіх часоў. “В сей книзе, — пісаў Ф. Скарына, — всее прироженое мудрости зачало и конець... В сей книзе вси законы и права, ими же люде на земли справоватися имають, пописаны суть. В сей книзе лекарства душевные и телесные зуполне найдете”. Выдатны беларускі асветнік падкрэсліваў вялікае адукацыйнае і выхаваўчае значэнне Бібліі для развіцця чалавечай вартасці. Пры перакладзе Бібліі Ф. Скарына імкнуўся да таго, каб кожны чытач, а ў першую чаргу бацькі і настаўнікі, зразумелі яе змест і выхаваўчы сэнс, каб “не толико докторове, а люди ученые в них разумеють. Но всякий человек просты и посполитый, чтучи их или слушаючи, может поразумети...”

Такі падыход характэрны і для іншых выдадзеных Ф. Скарынам кніг. Усе яны былі накіраваны на тое, каб зрабіць славянскага чалавека больш адукаваным, узяць яго гонар і чалавечую годнасць. Важным сродкам для гэтага служыць авалоданне граматай, уменнем чытаць і пісаць. Для вырашэння гэтай задачы Ф. Скарына раіў выкарыстоўваць Псалтыр. Развіццю гонару і годнасці чалавека садзейнічае яго маральнае выхаванне, якому Ф. Скарына таксама надаваў вялікае значэнне. Ён пісаў, што “без мудрости и добрых обычаев не есть мощно почтиве жити людем”. Маральнаму выхаванню падрастаючага пакалення дапамагаюць перакладзеныя на зразумелую простым людзям мову прытчы Саламона. У перакладзе Ф. Скарыны яны гучаць як паўсядзённым правілы паводзін людзей, для якіх характэрна начуццё гонару і ўласнай годнасці. У літаратурнай спадчыне Ф. Скарыны нямала думак аб станоўчай ролі бацькоў і настаўнікаў у сталенні маладых людзей, развіцці іх чалавечага гонару і маральнай годнасці. Але важна, каб моладзь сама імкнулася да ўсяго разумнага і добрага. “Сыну мой, приклони ухо твое и послухай словес мудрых, и приложи сердце к научению моему. Понеже украсить тебе, егда сохраниши я в памяти твоей”, — даваў парады дзецям выдатны асветнік. Ён таксама падкрэсліваў вялікую ролю самапазнання і самавыхавання асобы ў развіцці сваёй чалавечай годнасці.

Погляды Скарыны на развіццё гонару і годнасці асобы былі сугучны з думкамі і многіх іншых філосафаў і педагогаў таго часу. Яны атрымалі далейшае развіццё ў працах беларускіх вучоных. Так, вядомы беларускі асветнік і педагог Сымон Будны лічыў асновай выхавання гонару і годнасці чалавека працоўную дзейнасць. Як перакананы змагар за ўсебаковае развіццё асобы ён раіў “...напервей ижбы всем здоровым людям робити и от праці своя выховатися...” Погляды Сымона Буднага пра развіццё годнасці асобы знайшлі сваё ўвасабленне ў дзейнасці так званых арыянскіх і брацкіх школ, якія былі шырока распаўсюджаны на Беларусі ў XVI ст.

Цікавыя думкі аб шляхах развіцця гонару і годнасці асобы выказваў вядомы беларускі вучоны і педагог Сімяон Полацкі. У прыватнасці, ён адзначаў, што годнасць чалавека не залежыць ад яго багацця і знатнасці роду: “Родителей на сына честь не прехождает, аще добродетелей их не подражает”. Таму, як пісаў Сімяон, кожнаму маладому чалавеку, у тым ліку і юнакам нязнатнага паходжання, трэба імкнуцца да людзей мудрых, добрых і сумленных. Менавіта ў асяроддзі гэтых людзей можна развіць сваю чалавечую годнасць. Сімяон Полацкі падкрэсліваў станоўчую ролю бацькоўскага прыкладу ў маральным развіцці дзяцей. Ён адзначаў, што шчаслівыя тыя бацькі, якія паказваюць сваім дзецям узоры добрых спраў. Гора ж тым бацькам, якія падаюць дзецям адмоўныя прыклады паводзін. Звяртаючыся да бацькоў, Сімяон Полацкі пісаў:

Каждо учися чадо наставляти,
образ и слово по себе им дати.
Да образ помнят, слово же читают,
добродетели твоя подражают.

Сімяон, як і Скарына, велізарную ролю ў адукацыі і выхаванні чалавека, развіцці яго годнасці адводзіў кнігам. Ён выдаў у вершаванай форме Псалтыр, пасля чаго гэты твор стаў настольнай кнігай для адукацыі маладых людзей. Па гэтай кнізе вучыўся нават М. В. Ламаносаў. Сімяон Полацкі склаў буквар, у прадмове да якога гаворыцца:

Отроче юный от детства учися,
письмена знати и разум потищися.
Не возленися трудов положить,
имать бо тебе полза многа быти.
Аще ся видит досадно труджати,
но сладко плоды собиратьи.

Тым самым Сімяон услед за Скарынам падкрэсліваў рашаючую ролю самога чалавека ў выхаванні сваёй асобы, сваёй чалавечай годнасці. Ніякае знешняе ўздзеянне не можа падтрымаць чалавека на патрэбнай маральнай вышыні, калі ён сам да гэтага не імкнецца. Маральна выхаванымі людзьмі,

якія падтрымліваюць сваю асабістую годнасць, становяцца толькі тыя, хто сам жадае быць такім.

Асабліваю папулярнасць набылі ідэі аб развіцці годнасці асобы ў перыяд Рэфармацыі, а таксама ў поглядах дэмакратычных дзеячаў XIX ст. Яны адзначалі, што неадукаваным людзям патрэбна дапамагчы ўзняцца да разумення сваёй чалавечай вартасці. На жаль, да гэтага не заўсёды імкнуліся кіруючыя слаі грамадства. Аналізуючы гэты факт, А. Я. Багдановіч, вядомы ў свой час настаўнік, бацька класіка беларускай паэзіі Максіма Багдановіча, пісаў: “Зразумелы матывы, якімі кіраваліся памешчыкі ў іх рэпрэсіўных мерах у адносінах да народнай адукацыі: душыць і эксплуатаваць цёмную, непісьменную масу сялян было, бясспрэчна, лягчэй, чым у тым выпадку, калі б яна даразвілася да ўсведамлення сваёй чалавечай годнасці, да ўсведамлення сваёй сілы як эканамічнай, так і палітычнай”¹.

Думкі беларускіх асветнікаў сугучны з ідэямі прадстаўнікоў класічнай педагогікі аб навукова-педагагічных асновах выхавання годнасці асобы. Многія з іх падкрэслівалі дзейсны характар гэтага працэсу. Яны свярджалі, што сваю годнасць чалавек набывае шляхам актыўнай працы. Так, вядомы славянскі педагог К. Д. Ушыньскі лічыў, што адукацыя і выхаванне павінны не толькі ўдасканаліць розум чалавека, даць яму пэўны аб’ём ведаў, але і “запаліць у чалавека імкненне да працы, без якой жыццё не можа быць ні прыстойным, ні шчаслівым”. Развіваючы гэтую думку, К. Д. Ушыньскі адзначаў, што толькі “жыватворная сіла працы служыць крыніцай чалавечай годнасці, а разам з тым маральнасці і шчасця. Свабодная праца мае такое значэнне для жыцця чалавека, што без яе жыццё траціць сваю цану і ўсю сваю годнасць. Яна з’яўляецца неабходнай умовай не толькі для развіцця асобы чалавека, але і для падтрымання ў ім той ступені годнасці, якой ён ужо дасягнуў”². Як бачым, К. Д. Ушыньскі звязваў развіццё годнасці чалавека з яго працай, разумным ладам жыцця ў цэлым.

Ва ўмовах сучаснага жыцця праблема ўмацавання годнасці асобы вялікае значэнне надаецца ў Канстытуцыі нашай дзяржавы, Законе “Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь” і іншых заканадаўчых актах. Так, у артыкуле 9 Закона Рэспублікі Беларусь “Аб правах дзіцяці” гаворыцца, што “дзяржава ахоўвае недатыкальнасць асобы дзіцяці, ажыццяўляе яго абарону ад усіх відаў эксплуатацыі, фізічнага і псіхічнага насілля, жорсткага, грубага або зневажачага абыходжання”. Пытанне аб развіцці годнасці асобы ўзнімаецца і ў новай канцэпцыі рэформы агульнаадукацыйнай школы Рэспублікі Беларусь.

Такім чынам, праблема фарміравання годнасці асобы, вялікае значэнне якой надавалі беларускія асветнікі, актуальна і ў цяперашні час, асабліва ў

¹ Богданович А. Е. Педагогические воззрения белорусского народа // Минский листок. 1886. № 61.

² Ушинский К. Д. Пед. соч.: В 6 т. М., 1988. Т. 2. С. 11–12.

сістэме маральнага выхавання сучаснай моладзі. Менавіта таму ўвага навукоўцаў, даследчыкаў праблем маральнага выхавання павінна быць звернута на больш глыбокае растлумачэнне сутнасці, структурных кампанентаў і дынамікі працэсу развіцця годнасці асобы. Вялікае значэнне мае вывучэнне ўзроставых і індывідуальных асаблівасцей навучэнцаў. Усё гэта патрабуе далейшага навукова-метадычнага даследавання гэтай праблемы сучаснымі беларускімі вучонымі-педагогамі. На гэтую праблему патрэбна звярнуць увагу школьных настаўнікаў, грамадскіх дзеячаў, усіх тых людзей, якія маюць дачыненне да развіцця нацыянальнай асветы ў Рэспубліцы Беларусь.

ДЗМІТРЫЙ ПАЎЛАВЕЦ (Гомель)

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА І РАЗВІЦЦЁ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ НА БЕЛАРУСІ Ў XVI–XVII стст.

аворачы пра ўсеахопнае спасціжэнне Скарынавай спадчыны, неабходна помніць, што “гэта найперш пытанне жыццёстайкасці на радзіме першадрукара-асветніка яго высокіх гуманістычных ідэй, народалюбства, асветніцтва, адданасці Радзіме, захаплення родным словам, справядлівасці, дабрыні, прыгажосці”¹. Невыпадкава Ф. Скарына падкрэсліваў, што друкуе свае кнігі па-беларуску “наиболее с тоє причины, *иже мя милостивый Бог с того языка на свет пустил*” [курсіў наш. — Дз. П.]. Гэта тлумачыцца тым, што “родная мова ў вуснах чалавека, асабліва выдатнага, надзеленага аўтарытэтам вучонасці, была з часоў Скарыны і засталася назаўжды сімвалам патрыятычнай вернасці”².

Талент Ф. Скарыны-філолага заключаўся ў тым, што ён, імкнучыся зрабіць Біблію даступнай і зразумелай “людem посполитым рускаго языка”, спрабаваў змякчыць канфрантацыю паміж старабеларускай літаратурнай мовай, заснаванай на народнай аснове, і мёртвай царкоўнаславяншчынай, садзейнічаў трансфармацыі апошняй у асобны беларускі тып. Ф. Скарына паклаў пачатак адмаўлення ад фетышызацыі культавых кніг, уласцівы ўсходнеславянскім традыцыям. Гэта тлумачыцца тым, што Біблія Ф. Скарыны акрамя сакральнага прызначэння выконвала і ролю падручніка для вывучэння сямі вызваленых навук. Гэта быў адзін з шляхоў выхаду з крызіснай сітуацыі, у якой апынулася царкоўнаславянская мова. Якраз гэта падштурхнула Ф. Скарыну да неабходнасці тлумачэння і перакладу незразумелых царкоўнаславянскіх слоў з дапамогай глосаў. Зрабіўшы такі крок, асветнік

¹ Каўко А. Паходня абуджанай памяці // Літ. і мастацтва. 1987. № 48.

² Калеснік У. Тварэнне легенды. Мн., 1983. С. 122.

заклаў падмурак айчынай лексікаграфіі, абудзіў цікавасць да слоўнікавай працы, якая прадоўжылася ў дзейнасці беларускіх кніжнікаў XVI–XVII стст. Найбольш плённа Скарынавы набыткі ў гэтай галіне засвоілі С. Будны, В. Цяпінскі, Л. Зізаній, П. Бярында ды інш.

Так, С. Будны і В. Цяпінскі паглыбілі традыцыі Францыска Скарыны пры тлумачэнні незразумелых слоў, зрабіўшы крок да спецыяльнай лексікаграфічнай апрацоўкі моўных адзінак, дадаўшы этымалагічныя і тэксталагічныя даведкі.

Лексікаграфічны досвед Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага стаў трывалым падмуркам для аўтараў першых царкоўнаславянска-беларускіх слоўнікаў канца XVI ст. “Лексис с толкованием словенскихъ словъ просто” і “Лексисъ сиречь реченія въкратце събранны и из словенскаго на просты рускій діалектъ истолкованы Л. З.” (Лаўрэнціем Зізаніем) (1596). Апошні стаўся першым друкаваным слоўнікам, вяршыняй лексікаграфічнай практыкі ўсяго папярэдняга часу. Хаця Л. Зізаній нічога не гаворыць пра крыніцы сваёй працы, даследчыкі знаходзяць, што ён скарыстаў скарынаўскія прыёмы, матэрыялы.

Набыткі Ф. Скарыны ў галіне лексікаграфіі знайшлі адлюстраванне і ў “Лексіконе словеноросском” Памвы Бярынды (Кіеў, 1628; Куцейна, 1653). У прадмове аўтар “Лексікона” паведамляў, што яго крыніцамі былі разнастайныя кнігі, працы і тлумачэнні Максіма Святагорца, Мануіла Рытара, а таксама “произволники на краех тамо оставленыя” — тлумачальныя запісы на палях кніг, глосы. Гэта ўскоснае сведчанне таго, што сярод крыніц “Лексікона” былі і пераклады Ф. Скарыны. Сказанае падмацоўваецца тым, што П. Бярында цалкам ці з нязначнымі дапаўненнямі ўключыў у “Лексікон” паасобныя скарынаўскія глосы, параўн.: Скарына: *вретище — власяница; коноб — горнец; хляби — продухи водные; юг — ветр полуденный*; Бярында: *вретище — власяница; коноб — горнец медяный; хлябие — продухи водные, воде упуть, гвалтовная вода; юг — полуденный ветр, полуденная сторона, или полудне*. Скарынаўскія тлумачэнні П. Бярында выкарыстоўваў і пры перакладзе літар стараяўрэйскага алфавіта.

Важна і тое, што Л. Зізаній і П. Бярында не толькі плённа скарысталі лексікаграфічны досвед Ф. Скарыны, але і значна дапоўнілі яго, увёўшы этымалагічную і спасылкавую даведку, энцыклапедычную дэфініцыю, сінанімічнае тлумачэнне.

Найбольш значнай падзеяй XVI ст., звязанай з кнігадрукаваннем, стала з’яўленне друкаванай граматычнай літаратуры, накіраванай на нармалізацыю мовы. Такім чынам, Ф. Скарына, запачаткаваўшы кнігадрук, садзейнічаў станаўленню прынцыпова новага спосабу ўнармавання мовы — “граматычнага” (паводле М. І. Талстога), які вымагаў кадыфікацыі моўных нор-

маў у граматыках і слоўніках, а не “выпраўлення кніжнага”, гэта значыць філалагічнай апрацоўкі старажытных, найперш кананічных тэкстаў³.

Цікава, што і ў філалагічнай літаратуры адлюстравана асноўная тэндэнцыя эпохі, увасобленая Ф. Скарынам у перакладзе Бібліі, — судакрананне і ўзаемадзеянне шматвяковай славяна-візантыйскай культурнай традыцыі з новымі з’явамі заходнеўрапейскай культуры — гуманізм, асветніцтвам, Рэфармацыяй. Дзякуючы граматыкам, змяніліся адносіны да тэксту і мовы, умацніўся свецкі пачатак філалагічнай літаратуры. Характэрна, што аўтары граматычных трактатаў адлюстравалі барацьбу між грэкафіламі і лаціннікамі. Яе водгулле чуваць у прадмове да “Граматыкі” М. Сматрыцкага, які недвухсэнсоўна заявіў, што прызначае сваю працу для таго, каб даць “славенскому в народе нашем языкови поднесене, вырозумене его, оуживане и пожиток, который занедбанный, а церкви нашей природный будучи, по немалу народ наш в набоженство зазябилъ”⁴. Адначасова гэтыя словы сведчаць пра крызіс, заняпад царкоўнаславянскай мовы на землях Вялікага Княства Літоўскага, да якіх спрычыніўся Ф. Скарына, і спробу адхіліць выпадкі з боку католікаў, якія вуснамі П. Скаргі сцвярджалі, што з царкоўнаславянскай мовай ніхто не мог быць вучоным, таму што яна незразумелая нікому, на ёй няма ні граматык, ні слоўнікаў, ні правілаў⁵.

З другога боку, стварэнне граматык Л. Зізанія і М. Сматрыцкага — гэта адказ і тым праваслаўным дзеячам, якія з запалам пераконвалі вернікаў, што граматыкі патрэбны толькі для грэчаскай і лацінскай моваў, на якіх створана шмат “поганских хитростей и руководств, се же ест граматики, риторык, диалектик и прочих коварств тицеславных, диавола вместных”⁶.

Параўноўваючы выказванні Ф. Скарыны пра граматыку з яе дэфініцыяй у Л. Зізанія і М. Сматрыцкага, мы адзначым, што іх погляды вызначаюцца адзінствам і характарызуюцца сярэдневяковым сінкрэтызмам: граматыка — гэта від мастацтва і адначасова падручнік для навучання правільнаму пісьму, чытанню і маўленню. Нашы кніжнікі бачылі ў філалагічнай адукаванасці ключ для адмыкання тайн усіх навук і тайн быцця:

Ключем бо есть отворяючи всем оумь
к познанию въ преправый разум.
По которой власне як по всходе пойдет,
каждый, если хочет, всех наук дойдет... —

сцвярджаў Л. Зізаній пра граматыку ў “Эпіграме” на яе⁷.

³ Толстой Н.И. Взаимоотношения локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI – XVII в.) // Славянское языкознание. М., 1963. С. 259–262.

⁴ Смотрицкий М. Граматики Славенския правильное синтагма. Евье, 1619. Л. 3.

⁵ Русская историческая библиотека. СПб, 1882. Т. VII. С. 482.

⁶ Вишневский И. Сочинения. М.; Л., 1955. С. 23.

⁷ Зизаний П. Грамматика славенска. Вильня, 1596. Л. 2.

Л. Зізаній, як і Ф. Скарына, надаваў граматыцы сакральнае значэнне, ён пісаў пра яе значэнне для філасофіі і багаслоўя (праз яе “вкупе чесной філасофіі и чрез естественной богословии okazуется сюз”⁸).

Аднак ужо М. Смятрыцкі пераадоляе такое стаўленне да граматыкі. Аднаўляючыся ад прыпісвання ёй тэалагічных функцый, М. Смятрыцкі падкрэслівае ў прадмове “Учителем школьным Авторъ”, што яна прызначана “ку понятаю як языка чистоты, так и правого, а сочинного... и мовеня, и писаня, и писмъ вырозуменя...”⁹

У пачатку паведамлення мы сцвярджалі, што Скарына імкнуўся змякчыць апазіцыю царкоўнаславянскай і старабеларускай моваў, засведчыўшы крызіс першай. Граматыкі ж Л. Зізанія і М. Смятрыцкага абаранялі і кадэфікавалі мову праваслаўнай кніжнасці і тым самым супраціўляліся рэфармацыйным спробам перакладу кананічных рэлігійных твораў на родную мову. Невыпадкова М. Смятрыцкі ў прадмове рэкамендаваў пад пагрозай пакарання захоўваць паміж вучнямі ў “звычай” школьнай размовы “діалектъ славенскій” (царкоўнаславянскую мову). Такім чынам на Беларусі замацоўвалася мёртвая і незразумелая царкоўнаславяншчына, моладзь брацкіх школ адвучалася ад роднай мовы. “Напісаная з вялікім талентам і ведай, яна пад свой уплыў захапіла ўсё праваслаўнае славянства. Пад уплывам гэтай універсальнай граматыкі жывая крыўская мова пачынае ўступаць месца ў пісьменнасці другой палавіны XVII і XVIII ст. “вучонай” баўгарска-крыўска-ўкраінска-маскоўскай кніжнай тарабаршчыне. Дата выхаду ў свет граматыкі Смятрыцкага — гэта паваротны стоўб да ўпадку гісторыі нашай пісьменнасці, адзін з найважнейшых фактараў, якія спрычыніліся да заняпаду нашай народнасці і яе незалежна-дзяржаўнага існавання”¹⁰. Нельга не пагадзіцца з гэтай думкай В. Ластоўскага: акурат з пачатку XVII ст. на Беларусі набіраюць моцы зноў царкоўнаславяншчына, польская і лацінская мовы, якія спрычыніліся да заняпаду старабеларускай літаратурнай мовы і пісьменнасці на ёй. Не апошнюю ролю ў гэтым працэсе між іншага адыграла і аўтарытэтная граматыка М. Смятрыцкага, якая вельмі ўмацоўвала пазіцыі царкоўнаславянскай мовы, узняла яе аўтарытэт у грамадстве.

Такія дадатныя і адмоўныя бакі працэсаў развіцця філалагічнай думкі на Беларусі ў XVI–XVII стст., абумоўленыя ўзнікненнем і развіццём кнігадрукавання і асветніцкіх ідэй, выказаных Ф. Скарынам у прадмовах да яго перакладаў Бібліі.

⁸ Зізаний Л. Грамматика славенска. Л. 3.

⁹ Смятрыцкі М. Граматыки Славенския правильное синтагма. Л. 2.

¹⁰ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 525.

З ГІСТОРЫІ РЭФАРМАЦЫЙНАГА КНІГАДРУКАВАННЯ ў БЕЛАРУСІ (другая палова XVI – першая палова XVII ст.)

Здым рэфармацыйнага руху ў Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ) у 50–60-я гады XVI ст. адбіўся на станаўленні новых формаў духоўнай культуры, зацвярджэнні новага светапогляду, развіцці секулярызакцыйных тэндэнцый. Як слушна адзначыў польскі даследчык Я. Тазбір, рэфармацыйны рух аказаў большы ўплыў на развіццё грамадска-палітычнай думкі, чым на тэалогію, меў большас дачыненне да культурных змен, чым да росквіту рэлігійнага жыцця¹. Распаўсюджанне рэфармацыйнай ідэалогіі садзейнічала развіццю кнігадрукавання. Рэфармацыйнае кнігадрукаванне на Беларусі ўзнікла практычна адначасова з фарміраваннем рэфармацыйнай царквы. Першыя рэфармацыйныя друкарні на Беларусі былі створаны пры падтрымцы пэўнай часткі беларускай і літоўскай магнатэрыі, некаторых слаёў шляхты, якія далучыліся да Рэфармацыі. У адрозненне ад княжацкага праваслаўнага роду Слуцкіх (Алелькавічаў), якія доўгі час падтрымлівалі грэка-праваслаўную рукапісную традыцыю і беларуска-літоўскае летапісанне, літаратурнае мецэнацтва магнатаў-пратэстантаў было цесна звязана з арганізацыяй еўрапейскага кнігадрукавання (маецца на ўвазе новая жанравая структура выданняў, увага да рэнесансавай заходнееўрапейскай літаратуры і пісьменнасці, нетрадыцыйнае аблічча друкаванай кнігі і інш.). Асобая заслуга ў гэтым належыць роду Радзівілаў, перш за ўсё — віленскаму ваяводзе і канцлеру, буйнейшаму магнату ВКЛ Мікалаю Радзівілу Чорнаму. Падарожжы за мяжу, знаёмства з мясцовай і еўрапейскай культурай дапамаглі яму ацаніць ролю кнігадрукавання ў царкоўна-рэлігійным, палітычным і культурным жыцці.

Для прапаганды рэфармацыйных ідэй у 1553 г. пры падтрымцы Радзівіла Чорнага была заснавана першая на тэрыторыі Беларусі друкарня, якая была таксама першай рэфармацыйнай друкарняй на землях ВКЛ. У Бярэсці працавалі запрошаныя Радзівілам з Польшчы друкары Бярнард Ваявудка (1553–1554), Ст. Мурмеліус (1558–1561?) і таленавіты паэт, перакладчык і кампазітар Цыпрыян Базылік (1562–1570).

Друкарня размяшчалася на рыначнай плошчы, а на Яўрэйскай вуліцы жыў “Якуб-друкар”, які ажыццяўляў рамесніцкія функцыі². Адно з першых берасцейскіх выданняў — Малы катэхізіс — прызначаўся “для народу простага”, што адпавядала пратэстанцкай традыцыі. Тут друкаваліся не толькі рэлігійныя, але і свецкія кнігі. У Бярэсці былі выдадзены першыя

¹ Tazbir J. Reformacja – kontreformacja – tolerancja. Wrocław, 1996. S. 37.

² Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897. Т. 1. С. 205, 208.

на Беларусі юрыдычна-прававыя творы — “Артыкулы магдэбургскага права” і “Судовы працэс” Б. Гроіцкага, першы друкаваны публіцыстычны твор “Два лісты” — пасланне папскаму нунцыю ў Польшчы ад імя Радзівіла Чорнага. Папскі нунцій Алаізій Ліпамана прыбыў у Вільню для барацьбы з Рэфармацыяй і беспаспяхова спрабаваў схіліць Жыгімонта Аўгуста да рэпрэсіўных акцый супраць пратэстантаў. Па некаторых звестках, нунцій прапанаваў каралю зняць галовы некалькім найбольш знатым “ератыкам”, але Жыгімонт Аўгуст адказаў, што ён пануе над вольным народам і яго ўлада абмежавана законам³. Ліпамана звярнуўся з пасланнем таксама да Радзівіла Чорнага, у якім заклікаў яго вярнуцца на шлях каталіцкай веры. Дзейнасць нунцыя выклікала абурэнне ў шляхецкім грамадстве, якое пільна аберагала свае вольнасці. Ад імя Радзівіла нунцыю было адпраўлена пасланне, якое змяшчала рэзкія выпадкі супраць папства і каталіцкай царквы. Аўтарамі паслання, хутчэй за ўсё, былі асабісты сакратар князя, польскі лексікограф Ян Манчыньскі або Пётр Павел Вергерый. Гэтая перапіска на лацінскай і нямецкай мовах выйшла ў 1556 г. у Кёнігсбергу, а ў 1559 г. у перакладзе Мікалая Рэя на польскую мову — у Бярэсці⁴. Выданне мела вялікі грамадскі рэзананс, дзейнасць нунцыя была ўспрынята як бесцэрымоннае ўмяшанне ва ўнутраныя справы краіны, і ён быў вымушаны пакінуць гэта, па яго словах, “пекла” і вярнуцца ў Рым.

У 1569 г. з друкарні выйшаў гістарычны твор М. Барлетыуса, перакладзены на польскую мову Цыпрыянам Базылікам і Андрэем Воланам, “Пра жыццё і слаўныя справы Георга Кастрыёта...” — героя вызваленчай барацьбы балканскіх народаў супраць турэцкага прыгнёту. У прадмове, напісанай Базылікам, апяваюцца шляхецкія вольнасці: “Хай пахваляюцца вучоныя італьянцы навукамі, якія даўно там квітнеюць, і багатымі зборамі тых пладоў, якія тут не растуць, хай пахваляюцца ганарлівы немец і ўмелы фландр рознымі тонкімі рамёствамі, хай пахваляецца заможны француз багачыямі і незлічонымі даходамі, хай пахваляецца доблесны венгр і імклівы мужны іспанец усім тым, што ўзвышае іх над іншымі народамі. Не могуць яны пахваліцца тымі вольнасцямі, якімі ганарыцца Польшча”⁵. У гэтай жа прадмове выказваецца спачуванне “сынам і братам нашым агульнага з намі славянскага народа” (сербам, харватам, далматам), якія страцілі сваю вольнасць пад турэцкай тыраніяй.

У перакладзе Базыліка выйшаў кампілятыўны твор “Гісторыя жорсткіх ганенняў царквы боскай” (1567), у якім з гуманістычных пазіцый асуджа-

³ Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do r. 1690. Berlin; Poznań, 1864. T. I. S. 15.

⁴ Chrzanowski I. Dwa listy łacińskie, Aloizego Lipomana i Mikołaja Radziwiłła w przekładzie polskim Mikołaja Reja // Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa 1505–1905. Warszawa, 1905.

⁵ Barletius M. Historia o żywocie i zacnych sprawach Jerzego Kastrjota, którego pospolicie Szkanderbegiem zową. Brześć, 1569. S. A³ б.

лася рэлігійная нецярпімасць ў некаторых заходнееўрапейскіх краінах. На адной з гравюр кнігі паказана жорсткае пакаранне смерцю Яна Гуса.

З Берасцейскай друкарні выйшаў “Берасцейскі канцыянал” (або “Песні хвал боскіх”, 1558) — першы друкаваны нотны зборнік на Беларусі, складзены Янам Зарэмбай. Некаторыя песні прызначаліся амаатарам т. зв. “фігурных” спеваў. Музыку да “Канцыянала” напісалі Цыпрыян Базылік і другі вядомы кампазітар — Вацлаў з Шаматул.

Выдатнае месца ў гісторыі кнігадрукавання ў Беларусі займае выданне кальвінісцкай Берасцейскай (ці Радзівілаўскай) бібліі 1563 г. Над яе рэдакцыяй і перакладам працавалі запрошаныя Радзівілам Чорным многія знакамітыя тэолагі і літаратары. Выданне вызначалася манументальнасцю (больш за 700 аркушаў), багаццем мастацкага афармлення (гравюры, арнамент), яркавым рэнесансавым абліччам.

Выдома каля 40 назваў берасцейскіх выданняў (выйшла, несумненна, больш)⁶.

Пад апекай Радзівіла Чорнага дзейнічала таксама рэфармацыйная друкарня ў Нясвіжы (пач. 60-х гадоў – 1570 г., друкар Даніэль Ланчыцкі), у арганізацыі якой прымалі ўдзел вядомыя дзеячы Рэфармацыі Сымон Будны, Мацей Кавячынскі, Лаўрэнцій Крышкоўскі. Для распаўсюджвання рэфармацыйных ідэй сярод беларускага насельніцтва ў Нясвіжы былі выдадзены першыя ў Беларусі кірылічныя кнігі на старабеларускай мове. З кірылічных выданняў захаваўся толькі славуты Катэхзізі 1562 г. С. Буднага. Дарэчы, У. Пічэта адзначаў, што мова Катэхзізіса бліжэй да народнай, чым пераклады Францыска Скарыны⁷. Твор С. Буднага “Пра апраўданне грэшнага чалавека перад богам” не захаваўся, але ў пачатку XIX ст. яго апісаў вядомы бібліяграф В. Сопікаў. Звесткі аб гэтым выданні ёсць таксама у “Пасланнях” аднаго з маскоўскіх эмігрантаў, старца Арцемія, які знайшоў прытулак у Слуцку пад апекай князя Юрыя Алелькавіча. Згодна з новымі матэрыяламі, выяўленымі польскім даследчыкам Л.Шчуцкім, С. Будны ў канцы 50-х гадоў XVI ст. наведваў Слуцк, меў намер арганізаваць там “рускую” друкарню⁸. Верагодна, рэлігійныя разыходжанні перашкодзілі гэтаму. Дакладных звестак аб іншых кірылічных выданнях Нясвіжскай друкарні мы не маем, але можна меркаваць, што яны існавалі. Уніяцкі дзеяч А. Сялява ў 20-я гады XVII ст. пісаў, што Сымон Будны і Лаўрэнцій Крышкоўскі друкавалі “на рускай мове сваю арыянскую атруту”⁹.

⁶ Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław, 1984. S. 87–90.

⁷ Пичета В. И. Белоруссия и Литва. М., 1961. С. 689.

⁸ Szczucki L. Szymona Budnego relacja o początkach i rozwoju anabaptyzmu w zborze mniuszym // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1986. T. XXXI. S. 104.

⁹ Sielawa A. Antelenchus, to jest odpis na skrypt uszczupliwy zakonników cerkwie odstępney S. Duchy, Elenchus nazwany Wilna, 1622; Тое ж: АЮЗР. 1914. Ч. 1. Т. 8. Вып. 1. С. 717.

Рэфармацыю ў ВКЛ прынялі ў асноўным верхнія слаі грамадства, найбольш схільныя да паланізацыйных працэсаў, якія Рэфармацыя ў пэўнай ступені інтэнсіфікавала. Большая частка “паспалітага” насельніцтва ў XVI ст. захоўвала свае даўнія рэлігійныя традыцыі і абыхава ставілася да новай веры. Магчыма, па гэтай прычыне з 1563 г. Нясвіжская друкарня цалкам перайшла на выпуск польска-лацінскіх выданняў.

Пасля пераходу ў каталіцтва сына Радзівіла Чорнага — Мікалая Крыштафа, званага Сіроткам, пратэстанцкая друкарня ў Нясвіжы перастала існаваць. Яе абсталяванне выкупіў блізкі да арыянства магнат Ян Кішка і размясціў у сваім замку ў Лоску. Ідэйным кіраўніком Лоскай друкарні, якая з’яўлялася цэнтрам арыянскага кнігадрукавання ў ВКЛ, стаў С. Будны. Друкарня дзейнічала да пачатку 90-х гадоў XVI ст. Вядома каля 20 яе выданняў на польскай і лацінскай мовах. Тут працавалі друкары: Даніэль Ланчыцкі (1573–1574), Ян Карцан (1576–1580), Фелікс Балямоўскі (1586–1589?). Найбольш значныя выданні — гэта творы С. Буднага, для якога лоскі перыяд быў надзвычай плённым. Тут убачылі свет “Новы Запавет” (1574) у перакладзе, з прадмовай і падрабязнымі каментарыямі Буднага, “Пра важнейшыя палажэнні хрысціянскай веры” (1576) — асноўны твор Буднага, у якім ён абагульніў вынікі сваёй рацыяналістычнай крытыкі Св. Пісання; кніга “Пра свецкую уладу” (1583), дзе разглядаліся разнастайныя праблемы грамадска-палітычнага ладу.

Сярод іншых выданняў — палемічныя творы Марціна Чаховіца, Андрэя Волана, вучэбныя кнігі рэктара арыянскай школы ў Іўі Яна Ліцвіня Намыслоўскага, кніга Эрнеста Варамунда Фрыза “Пра фурыі, або Вар’яцтвы французскія” — аб падзеях Варфаламееўскай ночы (1576, пераклад С. Буднага). Асобнае месца ў дзейнасці Лоскай друкарні займае першае ў Рэчы Паспалітай выданне на польскай мове выдатнага твора Анджэя Фрыча Маджэўскага “Аб удасканаленні Рэчы Паспалітай” (1577, пераклад Ц. Базыліка, прадмовы напісаны А. Воланам і С. Будным). У пачатку XVIII ст. гэтае лоскае выданне было пакладзена ў аснову рускага перакладу¹⁰.

Для прадукцыі Лоскай друкарні характэрна вострая палемічная накіраванасць, якая нярэдка выходзіла за межы тэалагічных праблем і ўзнімала пытанні дзяржаўнай і сацыяльнай перабудовы грамадства.

Нядоўга дзейнічала ў 70-я гады XVI ст. прыватная друкарня беларускага шляхціца-пратэстанта, паплечніка С. Буднага, Васіля Цяпінскага ў яго родавым маёнтку Цяпіна (Полацкі пав.). Цяпінскі ў сваёй прадмове да Евангелля, надрукаванага паралельна на царкоўнаславянскай і старажытнабеларускай мовах, падкрэсліваў неабходнасць адраджэння роднай мовы, процідзеяння паланізацыйным тэндэнцыям. Ён з горыччу адзна-

¹⁰ Lewin P. Literatura staropolska a literatury wschodniosłowiańskie // Literatura w kontekście europejskim. Wrocław etc., 1977. S. 162.

чаў “языка своего славнаго занедбане, а проста възгарду” ў сучасным яму грамадстве.

У першай палове XVII ст. у радзівілаўскім мястэчку Любча дзейнічала буйнейшая на Беларусі рэфармацыйная друкарня (друкары: Пётр Бластус Кміта — 1612–1629; Ян Кміта — 1630–1643; Ян Ланге — 1646–1655). Архiўныя крыніцы згадваюць нам таксама імёны друкарскіх памочнікаў, т. зв. “друкарчыкаў” — Ждана Вайцяховіча і Юркі Лукашэвіча ¹¹.

З Любчанскай друкарні выйшла больш за 100 выданняў, у асноўным свецкага зместу: антычныя і гістарычныя творы (“Гісторыя Іудзейскай вайны” Іосіфа Флавія, 1617; “Генеалогія, або Кароткае апісанне гістарычных дзеянняў вялікіх князёў літоўскіх” М. Стрыйкоўскага ў вольнай апрацоўцы Самуіла Доўгірда, 1626), кнігі па геаграфіі, медыцыне і ветэрынарыі, паэтычныя зборнікі, рэфармацыйна-рэлігійныя выданні, панегірыкі. Тут выйшлі “Жыццё сельскае і гарадское” (1620) і “Прытчы Саламона ў паэтычным выкладанні” (1623) Язэпа Даманеўскага, творы Саламона Рысінскага — кніга панегірычных вершаў, прысвечаных Радзівілам (1614), вядомы зборнік “Польскія прыказкі” (1618, неаднаразова перавыдаваўся), які ў значнай ступені абаяраўся на мясцовы фальклор. Як адзначыў Я. Парэцкі, “Рысінскі чуў народную мудрасць на беларускай, запісваў на польскай і тлумачыў на лацінскай мове” ¹². Яскравай старонкай дзейнасці друкарні было выданне “Апафегматаў” у аўтарскай апрацоўцы Беняша Буднага (1614) — збору маральных і філасофскіх сентэнцый антычных філосафаў (у першую чаргу Плутарха). “Апафегматы” былі адной з найбольш папулярных і чытаемых кніг у Рэчы Паспалітай, неаднаразова перавыдаваліся ў Вільні, Кракаве, на рускай мове ў Маскве і Санкт-Пецярбургу. З Любчанскай друкарні выйшлі кнігі, прызначаныя для Слуцкай кальвініскай гімназіі (“Кароткі дапаможнік па рыторыцы”, каля 1630 г. і “Статут” гімназіі, 1628 г.). Аўтары Статута падкрэслівалі, што асноўная задача настаўніка — выхаванне дастойных грамадзян, незалежна ад іх веравызнання і сацыяльнага становішча: “Адчынены дзверы, якія вядуць да нашых грацый і муз, для ўсіх сумленных і шчырых людзей. Узрост, становішча, веравызнанне не маюць для нас ніякай розніцы. Месца на гэтых школьных лавах дадзена бедняку не менш, чым Крэзу, католіку — не менш, чым прыхільніку Рэфармацыі” ¹³.

У выданнях Любчанскай друкарні выкарыстоўваліся новыя формы афармлення, гравюра на медзі.

Амаль усе вядомыя нам рэфармацыйныя старадрукі (за выключэннем двух нясвіжскіх выданняў і Евангелля В. Цяпінскага) выйшлі на польскай, у

¹¹ Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 40, спр. 68, арк. 11 адв., 12 адв.

¹² Порецкий Я. И. Соломон Рысинский. Минск, 1983. С. 44.

¹³ Цыт. па кн.: Антология педагогической мысли Белорусской ССР. М., 1986. С. 95.

меншай меры — на лацінскай мовах. Па падліках М. Тапольскай, за перыяд з сярэдзіны XVI да сярэдзіны XVII ст. з усіх друкарняў ВКЛ выйшла больш за паўтары тысячы выданняў. Рэфармацыйныя выданні склалі прыкладна 30 працэнтаў ад гэтай лічбы¹⁴. Пры гэтым рэфармацыйнымі друкарнямі, якія існавалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі, выдадзена звыш 170-ці кніг.

Па сваёй жанравай структуры рэфармацыйныя старадрукі могуць быць падзелены на некалькі асноўных груп. Гэтыя выданні найбольш поўна і грунтоўна асвятляюць ідэалагічныя, перш за ўсё канфесійна-дактрынальныя, аспекты Рэфармацыі. Асобнае месца тут належыць кнігам Старога і Новага Заветаў. Рэдакцыя біблейскіх зводаў і каментары да іх, складзеныя дзесячымі рэфармацыйнага руху ў ВКЛ, дазваляюць прасачыць працэс развіцця тэалагічных, рацыяналістычных і філасофскіх канцэпцый Рэфармацыі.

Рознабаковыя праблемы царкоўна-рэлігійнай дагматыкі, пытанні аб сутнасці св. Тройцы, чалавечай і боскай сутнасці Хрыста, адносіны рэфармацыйнага руху да дзяржаўнай і духоўнай улады, царквы, прыгоннага права, войнаў асвятляліся ў шматлікіх рэлігійна-палемічных творах.

Як вядома, пратэстанцкае кнігадрукаванне вызначалася высокай удзельнай вагой і значнай разнастайнасцю свецкіх арыгінальных і перакладных выданняў. Нешматлікую, але вельмі цікавую групу твораў складае вучэбная і педагогічная літаратура.

Ва ўсіх рэфармацыйных друкарнях выходзіла мноства панегірыкаў, якія змяшчаюць каштоўныя біяграфічныя звесткі, матэрыялы аб палітычнай, прыдворнай, рэлігійнай і культурна-дабрачыннай дзейнасці шляхты, радзей — заможнага мяшчанства.

Большая частка рэфармацыйных старадрукаў сканцэнтравана ў фондах бібліятэк Польшчы (Нацыянальная б-ка ў Варшаве, Асалінэум у Вроцлаве, б-ка Чартарыйскіх у Кракаве), Вільнюса (Нацыянальная б-ка імя М. Мажвідаса, Цэнтральная б-ка Акадэміі навук, Навуковая б-ка універсітэта), Масквы (Дзяржаўная Расійская б-ка), Санкт-Пецярбурга (Нацыянальная Расійская б-ка), Львова (б-ка Акадэміі навук Украіны). У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі захоўваюцца некалькі выданняў Берасцейскай друкарні, у Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Беларусі — няпоўны экзэмпляр Берасцейскай бібліі 1563 г.

Наспелай праблемай сучаснай рэтраспектыўнай бібліяграфіі з'яўляецца складанне поўнага рэпертуару рэфармацыйных твораў, які абапіраўся б на візуальнае апісанне ўсіх выданняў, што захаваліся да нашага часу.

Рэфармацыйнае кнігадрукаванне, як і Рэфармацыя ў цэлым, садзейнічала ўзнікненню новых культурна-асветніцкіх цэнтраў, станаўленню сталага кнігадрукавання на Беларусі, распаўсюджванню кніг розных жанраў у розных сацыяльных сляях, працэсу далучэння грамадства да заходнееўра-

¹⁴ Topolska M. B. Czytelnik i książka... S. 119.

пейскай культуры. Аднак працэс гэты не быў адназначным: Рэфармацыя садзейнічала культурнай паланізацыі беларускай шляхты, звужала сацыяльную аснову ўласна беларускай культуры.

СЯРГЕЙ КАВАЛЁЎ (Мінск)

ПАЭТЫЧНЫЯ ТВОРЫ Ў ВЛЕНСКІХ СТАРАДРУКАХ XVI ст.

к вядома, узнікненне кнігадрукавання ў Еўропе істотна паўплывала на далейшае развіццё нацыянальных літаратур. Павялічылася колькасць твораў, пашырылася кола чытачоў, паскорыўся сам літаратурны працэс. Акрамя таго, змянілася жанравая сістэма прыгожага пісьменства: адны жанры са з'яўленнем друкарскага станка заняпалі (напрыклад, летапісанне), іншыя доўгі час развіваліся як бы незалежна ад кнігадрукавання, у рукапісным рэчышчы (дзярыгушы, мемуары), а некаторыя — расквітнелі дзякуючы інтэнсіўнай працы друкароў і ў сваю чаргу спрыялі ўзнікненню ўсё новых друкарняў (рэлігійна-палемічная публіцыстыка).

Рэфармацыйны рух, які выклікаў да жыцця масавае кнігадрукаванне ў Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XVI ст., прычыніўся і да шпаркага развіцця паэзіі.

Першыя ў гісторыі беларускай літаратуры друкаваныя паэтычныя творы з'явіліся яшчэ ў пачатку XVI ст. у выданнях пражскіх і кракаўскіх друкарняў (старабеларускія вершы Францыска Скарыны, лацінамоўныя вершы і паэмы Яна Вісліцкага і Міколы Гусоўскага).

У 50–70-х гадах друкарні Брэста выпусцілі ў свет некалькі асобных паэтычных кніг, нямала вершаў змешчана ў іншых брэсцкіх старадруках. Найбольш цікавымі з выдадзеных тут польскамоўных вершаваных твораў з'яўляюцца тэксты з канцыянала “Песні ўслаўлення Бога” (1558), патрыятычны верш Андрэя Волана “Да палякаў і да літвы” (1564), ананімная сатырычная паэма “Пратэй, або Пярэварацень” (1564), вершы Цыпрыяна Базыліка — паэта-лаўрэата, кампазітара, друкара. У выданнях 70–80-х гадоў змешчаны лацінамоўныя эпіграмы Сымона Буднага на гербы Яна Кішкі і Мікалая Дарагастайскага.

Але сапраўдны росквіт паэзіі ў Вялікім Княстве Літоўскім звязаны з дзейнасцю друкарняў Вільні, якая ў канцы XV – пачатку XVI ст. зрабілася буйнейшым пасля Кракава цэнтрам кнігадрукавання ў Рэчы Паспалітай. Толькі за апошнюю чвэрць XVI ст. у друкарнях Вільні было выдадзена, па звестках А. А. Анушкіна¹, 44 вершаваныя кнігі і 66 кніг з асобнымі вер-

¹ Анушкін А. А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. С. 13.

шамі. Менавіта тут убачылі свет вершаваныя творы Габрыеля Белазора, Бенядзікта Гіяцынта, Францішка Градоўскага, Яна Казакевіча, Станіслава Кулакоўскага, Станіслава Лаўрэнція, Гальяша Пельгрымоўскага, Яна Пратасовіча, Яна Радвана, Андрэя Рымшы, шматлікія пратэстанцкія і езуіцкія вершаваныя зборнікі.

Немагчыма дакладна вызначыць прыналежнасць вышэйзгаданых паэтаў да той ці іншай нацыянальнай літаратуры. Пісалі яны на лацінскай, польскай, беларускай мовах; полілінгвізм іх твораў быў аб'ектыўна абумоўлены тагачаснай культурна-палітычнай сітуацыяй у краіне. Але ўсе яны ўслаўлялі ў сваіх творах Бацькаўшчыну — Літву, называючы так Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае, і таму творчая спадчына гэтых паэтаў справядліва належыць сёння адразу некалькім народам.

Пры вялікай колькасці таленавітых аўтараў шматмоўная паэзія ў віленскіх старадруках XVI ст. характарызавалася тэматычнай, жанравай і стылявой разнастайнасцю. Прысутнічалі тут наступныя віды паэзіі: геральдычная, сямейна-абрадавая, гістарычная, героіка-эпічная, палітычная, рэлігійна-палемічная, з'урывыстая, метафізічная.

Жанравая палітра выглядала прыкладна так: эпіграмы, прадмовы, звароты, генеталіконы, эпіталамы, трэны, надгробкі, элегіі, оды, песні, навіны, трактаты, дыялогі, апалогіі, дыярыушы, аўтабіяграфіі, аповесці, хронікі.

Зразумела, не ўсе тагачасныя творы можна назваць паэзіяй у высокім значэнні гэтага слова, асабліва калі мець на ўвазе вершаваныя практыкаванні навучэнцаў пратэстанцкіх школ, езуіцкіх калегіумаў, Віленскай езуіцкай акадэміі. Па сутнасці, кожны адукаваны шляхціц, выпускнік той ці іншай навучальнай установы, мог скласці і надрукаваць вершаваны твор, прысвечаны нейкай канкрэтнай жыццёвай падзеі: нараджэнню сына ў магната- апекуна, шлюбу дачкі суседа-шляхціца, заўчаснай смерці вядомага чалавека.

“Вершаваная форма была ў штодзённым амаль ужытку, як у хатнім, так і ў публічным жыцці, лёгка таму здагадацца, што пры такім становішчы рэчаў ёй не ставала той узвышанасці, якая кранае сэрца, сілы і энергіі, словам — умоў, якія складаюць паэзію”².

І усё ж, нават сярод падобных панегірычных твораў з разраду сільвіяў, сустракаліся сапраўды цікавыя, арыгінальныя паэтычныя творы, напісаныя на высокім прафесійным узроўні. На жаль, нам не ўдалося адшукаць верш Габрыеля Белазора на смерць Ганны Дарагастайскай, але працытаваны А. Мацеёўскім пачатак верша дазваляе лічыць гэты твор адным з лепшых узораў тагачаснай лірыкі.

² Кондратович Л. (Сырокомля). История польской литературы: В 2 т. М., 1862. Т. 2. С. 253.

Кінуты ў турму,
 Закаваны ў жалеза вязень
 Прагне хутчэй пазбыцца свае бяды
 І зноў атрымаць свабоду.
 Марак, што па моры
 Рассякае караблём воды,
 Заўжды ўзіраецца, ці хутка да свайго
 Даплыве порту, даўно жаданага.
 Вышхнуты з Айчыны
 У чужыя краіны,
 Што раз уздыхае няшчасны выгнаннік,
 Ці хутка дадому давядзецца вярнуцца.³

Побач з сямейна-абрадавымі панегірыкамі, якія выдаваліся асобнымі брашурамі або ў зборніках, найбольш пашыранымі ў паэзіі Беларусі і Літвы другой паловы XVI ст. былі вершаваныя прадмовы да рознага роду публіцыстычных і навуковых трактатаў, а таксама невялікія эпіграмы (“эпіграммы”) на магнацкія і шляхецкія гербы.

Вершаваныя прадмовы часцей за ўсё ўяўлялі сабою прадмовы-звароты да чытача з услаўленнем кніжнай мудрасці і ўхваленнем чалавечай прагі да ведаў, нярэдка ў іх выказвалася падзяка мецэнату-апекуну або непасрэдна аўтару кнігі.

Некалькі цікавых вершаваных прадмоў на польскай мове належаць пярэ Беньяша Буднага і Яна Казаковіча. У прадмове да ўласнага перакладу сачынення Цыцэрона “Кнігі пра старасць” (Вільня, 1595) Б. Будны звяртаецца не да чытача і не да мецэната, а да Бацькаўшчыны, якой высакародна прысвячае сваю працу:

Калі да мяне Піэрыды былі зычлівымі,
 Калі мой розум аздобілі сваімі дарамі,
 Калі на мяне з яснага спаў Гелікону
 Прамень навук ці, лепей, з нябеснага трону:
 Табе, мілая Айчына, тым хачу служыць, табе
 Няхай буду я і сам трывалаю аздобаю.
 І цяпер табе вяду са слаўнай лаціны
 Цыцэрона, які разважае польскімі словамі
 Пра паважную старасць, што бывае Рэчы
 Наспалітай апірышчам, кіруючы на печы.
 На якога ты позірк свой кінь, прашу, ласкавы,
 І мяне ахвочым зрабі да вялікшай справы,
 Бо талент заўжды людскою ахвотаю раздзімаецца,
 А неахвотаю гэтак жа бывае згашаны.⁴

³ Цыт. па кн.: Maciejowski A. Piśmiennictwo polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Warszawa, 1852. S. 383–384. Тут і далей польскамоўныя пэтычныя творы цытуюцца ў падрадкавым празаічным перакладзе на беларускую мову.

⁴ Cicero M. T. Księgi o starości. Wilno, 1595.

Эпіграмы на гербы насілі характар прысвячэнняў і змяшчаліся звычайна на адвароце тытульнага аркуша кнігі. Найбольш вядомым аўтарам эпіграм на лацінскай мове быў С. Будны, на польскай — Я. Казаковіч, на беларускай — А. Рымша. Напрыклад, у выданні “Польскай пасцілы” (Вільня, 1594) Мікалая Рэя змешчана эпіграма Я. Казаковіча на герб шляхціца Міхала Францкевіча, на сродкі якога была выдадзена кніга:

Хто хоча разгледзець гэтыя гербавыя кляйноты,
Няхай падзвіжца таксама іх цнотам.
Тут заможнасць роду, тут відныя справы,
Тут мужнасці знойдзе цудоўныя знакі:
Як шляхетны Міхал Францкевіч паслугі
Значныя рабіў доўгі час сваёй Айчыне.
У рыцарскім баі, паказваючы мужнае ўмельства,
Ворагаў граміў, жыцця свайго не шкадуючы,
Сведкам Сітна, дзе ганарлівая Масква ягоную сілу
Зведала, страчваючы лепшых людзей свайго войска.
Таму справядліва мае такія наданія кляйноты,
Годны атрымаць вялікую ўзнагароду за рыцарскую цноту.⁵

Магчыма, менавіта пра падобныя эпіграмы Я. Ф. Карскі пісаў у сваёй кнізе “Беларусы”: “Паэзіі ў іх амаль ніякай. Паўсюль усхваленне моцных гэтага свету, праслаўленне заслуг іх продкаў. Вобразы трафарэтныя. Малавыразныя мова і стыль. Натуральна, што такая паэзія не магла быць даўгавечнаю”⁶.

Аднак толькі пасля комплекснага, усебаковага даследавання эпіграматычнай паэзіі Вялікага Княства Літоўскага, пасля супастаўляльнага аналізу шматлікіх твораў на лацінскай, польскай, старабеларускай мовах (Я. Ф. Карскі разглядаў толькі эпіграмы з кірылічных выданняў Мамонічаў) можна выявіць агульныя асаблівасці гэтага жанру ў беларускай літаратуры, вызначыць яго месца ў гісторыка-культурным кантэксце XVI–XVII стст. Што датычыць сучаснага ўспрымання падобных вершаў, можна смела прадказаць зборніку эпіграм поспех у чытача, вельмі цікаўнага да рыцарскай атрыбутыкі і старажытнай экзотыкі. Трэба толькі друкаваць такія эпіграмы ў іх натуральным выглядзе эмблематычных вершаў, гэта значыць разам з гербамі, на якія яны напісаны (так, дарэчы, і робіцца цяпер у Польшчы). Кожная паасобку, без сваёй графічнай часткі эпіграмы на гербы выглядаюць малацікавымі і далёкімі для сучаснага ўспрымання.

Паэтычныя творы з віленскіх старадрукаў XVI ст. адлюстроўваюць узрастанне цікавасці да гісторыі ў асяроддзі адукаванай шляхты, прычым не толькі да гісторыі роднага краю, але да гісторыі роду, уласнай сям’і. Невы-

⁵ Rej M. Postylla polska. Wilno, 1594.

⁶ Карский Е. Ф. Белорусы. Пг., 1921. Т. 3. Ч. 2. С. 133.

падкова менавіта на гэты час прыпадае зараджэнне героіка-эпічнага жанру ў паэзіі і гісторыка-мемуарнага ў прозе.

Для таго каб чалавечы ўчынак набыў статус гістарычнай падзеі і застаўся ў памяці нашчадкаў, ён абавязкова павінен быць зафіксаваны пісьмова: у гістарычным дакуменце альбо, што яшчэ лепш, — у паэтычным творы. Вера ва ўсемагутнасць паэтычнага слова характэрна для ўсіх без выключэння паэтаў XVI ст., адсюль вынікала і ўсведамленне свяшчэннага абавязку пісьменніка перад гісторыяй і народамі.

Наколькі тыповымі былі для тагачасных паэтаў нараканні на сваё няўмельства і недасведчанасць у літаратурнай справе, настолькі традыцыйнымі былі тлумачэнні матываў, якія насуперак сціпласці і нерашучасці пабудзілі аўтараў усё ж такі ўзяцца за пяро: жаданне захаваць для гісторыі памяць пра тую ці іншую перамогу, пра подзвігі і жыццё тых ці іншых герояў.

Так, у праявічай прадмове да сваёй польскамоўнай паэмы “Дзесяцігадовая аповесць ваенных спраў князя Крыштафа Радзівіла” (Вільня, 1585) Андрэй Рымша прыводзіць выказванне Аляксандра Македонскага пра ролю паэта ў распаўсюджванні славы герояў і захаванні памяці пра важныя гістарычныя падзеі: “Бо калі б сачынення Гамера, якое ён пра вайну траянцаў з грэкамі і пра ўсялякія тагачасныя справы пакінуў, не было, — пэўна тая ж магіла, якая цела Ахілеся закрывае, адначасова б і імя яго, і славу засыпала”⁷. Аўтар “Дзесяцігадовай аповесці...” сцвярджае, што каралі, князі, гетманы новага часу не саступаюць у мужнасці і годнасці старажытным героям, вось толькі не хапае цяпер паэтаў, падобных да Гамера, якія б уславілі подзвігі сучасных герояў. Каб хоць неяк выправіць такое несправядлівае становішча, А. Рымша і напісаў, як прызнаецца ў прадмове, польскім вершам дзесяцігадовую гісторыю знакамітых спраў Крыштафа Радзівіла, прызначаючы яе, “паводле прастаты сваёй, усім прастакам— асабліва тым, якія лепей шабляю сілагізваваць, кап’ём аргументаваць, чымбуром канфірмаваць, чым лацінаю дыспутаваць навучыліся...”⁸

Пад словам А. Рымшы ахвотна падпісаліся б і іншыя паэты-эпікі XVI ст.: Францішак Градоўскі, аўтар лацінамоўнай паэмы “Апісанне маскоўскага паходу князя Крыштафа Радзівіла” (Вільня, 1582) і Ян Радван, аўтар лацінамоўнай паэмы “Радзівіліяда... альбо Пра жыццё і справы... князя Мікалая Радзівіла” (Вільня, 1588).

У гэтым артыкуле названы толькі лічаныя паэтычныя творы з віленскіх старадрукаў XVI ст., згаданы толькі асобныя аўтары, закрануты толькі некаторыя праблемы вершаванай культуры эпохі Рэнесанса. За апошнія дзесяцігоддзе з’явілася некалькі даследаванняў, дзе разгледжаны асобныя жанры, творы, аўтары паэзіі Беларусі XVI ст. (працы Ю. Лабынцава, І. Савер-

⁷ Rymza A. Deketeros akroama... // Archiwum literacki. Wrocław; Gdańsk, 1972. T. 16. S. 139.

⁸ Тамсама. С. 141.

чанкі, С. Кавалёва). Але ўся шматмоўная паэзія эпохі Адраджэння, яе жанравая сістэма, эвалюцыя, паэтыка яшчэ не вывучаны: большасць твораў названа, але не прачытана, не інтэрпрэтавана. Пакуль гэтыя паэтычныя тэксты застаюцца па-за ўвагаю беларускага літаратуразнаўства, гісторыя беларускай літаратуры выглядае няпоўнай і дэфармаванай.

ГАННА ЗАПАРТЫКА (Мінск)

СТРАЧАНЫЯ СКАРБЫ МАНАСТЫРСКІХ БІБЛІЯТЭК

ніжныя і дакументальныя скарбы нашай Бацькаўшчыны ўжо на пачатку XIX ст. аказаліся перад няўмольнасцю лёсу быць забранымі і раскіданымі па многіх краінах і гарадах. Толькі што завяршыўся падзел Рэчы Паспалітай, адбылося скасаванне уніі, закрываліся уніяцкія цэрквы і манастыры, з напружанай энергіяй новая ўлада падпарадкоўвала сваім законам палітычнае і рэлігійнае жыццё, вучэбныя, адміністрацыйныя, эканамічныя, грамадскія сферы. Пазбаўлены самастойнасці і правоў, адчуваючы бяссілле ад барацьбы, беларускі народ не змог супрацьстаяць гаспадарскай волі прадстаўнікоў рэжыму, чыя дзейнасць была скіравана на вышук і адчужэнне яго культурных каштоўнасцей. У выніку многае аказалася ў сховішчах Пецярбурга, Масквы, многае асела ў прыватных зборах. Асобную ролю трэба адвесці Вільні. Мэтанакіраваны збор рукапісаў і старадрукаў тут пачаўся пасля заснавання ў 1865 г. Віленскай Публічнай бібліятэкі. Былы папачыцель Віленскай вучэбнай акругі І. П. Карнілаў старанна заняўся пошукамі помнікаў у нашым краі. На той час многае знікла з цэркваў, манастыроў, астатняе захоўвалася ў часта жахлівых умовах, нярэдка проста знішчалася. І. П. Карнілаў аддаў многа часу і сродкаў, каб адшукаць і перадаць у Віленскую публічную бібліятэку рукапісы і старадрукі. З гэтай мэтай у 1865–1867 гг. ён арганізоўваў па Беларусі паездкі дзеля збору каштоўнасцей. Перавага аддавалася рукапісам, кнігам і іншым прадметам, якія насілі адбітак рускага ці праваслаўнага элемента. З вялікай карысцю гэтай справе паслужылі вучоныя А. В. Рачынскі і М. І. Сакалоў. У 1867 г., калі І. П. Карнілаў пакінуў сваю пасадку, у рукапісным адзеле бібліятэкі было 80 рукапісаў на царкоўнаславянскай мове, дастаўленых з беларускіх цэркваў і манастыроў. Сёння маю неабходнасць расказаць пра кніжныя і рукапісныя скарбы беларускіх манастыроў, а таму яшчэ не раз вярнуся да Віленскай Публічнай бібліятэкі.

Манастыры на Беларусі пачалі ўзнікаць ужо з XI ст. Актыўнае іх устанавленне адбылося ў XII–XIII стст.: Спаса-Ефрасіннеўскі, Барысаглебскі, Марыін у Полацкай епархіі, Тураўскі, Барысаглебскі і Ляшчынскі Успенскі,

у XIV ст. — непадалёк ад Мсціслава — Пустынскі Успенскі манастыр. Але найбольшага росквіту яны дасягнулі ў сярэднявекі. У XVI ст. узнікаюць Троіцкі, Спаса-Ільінскі і жаночы Праабражэнскі ў Слуцку, Мароцкі Успенскі, Богаяўленскі манастыры ў Пінску, Грозаўскі Іаана-Багаслоўскі, Ляшчынскі, Прэабражэнскі і Богаяўленскі ў Полацку, Прэабражэнскі на Каложы ў прадмесці Гародні, Маркаў Траецкі паблізу Віцебска, Благавешчанскі манастыр у Супраслі. XVII ст. пазначана будаўніцтвам Богаяўленскага і Мікалаеўскага жаночага ў Магілёве, Куцеінскага паблізу Оршы, Баркалабаўскага Узнясенскага ў Быхаўскім павеце, Буйніцкага Духаўскага непадалёк ад Магілёва, Мазалаўскага Праабражэнскага ў ваколіцах Мсціслава, Мсціслаўскага Тупічэўскага манастыра, Петрапаўлаўскага ў Мінску, Праабражэнскага ў маёнтку Дзятлавічы, Друйскага Дабравешчанскага, Дзісенскага Увакрасенскага, Купяціцкага паблізу Пінска, Старыцкага Петрапаўлаўскага і інш. Усе гэтыя паселішчы людзей, якія далі манаскі абет, мелі вялікае значэнне як цэнтры навук і развіцця адукацыі. Тут закладваліся асновы літаратуры, друку, школы, тэатра. Грымелі войны, мяняліся каралі і цары, адна палітычная ўлада змянялася іншай, а за манастырскімі сценамі, ігнаруючы мітусню паўсядзённасці, пісаліся кнігі, стваралася сістэма адукацыі, назапашваліся лекарскія веды. Галоўным жа для манахаў было стварэнне скрыпторыяў па перапісцы кніг, а пасля і друкарняў. Менавіта праз гэтую дзейнасць манастыры выканалі сваю галоўную гістарычную і духоўную місію.

Скрыпторыі ўзніклі з першымі манастырскімі ўстановамі і існавалі да актыўнага ўсталявання кнігадрукавання. Многія з тых старажытных рукапісаў яшчэ ў пачатку XIX ст. знаходзіліся ў манастырскіх бібліятэках.

Друкаванне славянскіх кніг пачалося з канца XV ст. У 1490–1491 гг. у Кракаве немцам Швайпольтам Фіёлем былі выдадзены першыя славянскія кнігі: “Асьмігласнік”, Часасловец, Псалтыр, “Трыёдзь посная”, “Трыёдзь кветная”. У 1493–1512 гг. некалькі богаслужбовых кніг было выдадзена ў Венецыі, Цэцінне і інш. У 1517 г. беларускім доктарам Францыскам Скарынам у Празе была выдадзена яго першая кніга Псалтыр. Каля 1522 г. Ф. Скарына перанёс друкарню ў Вільню, якая сталася тут першай.

У XVI–XVII стст. з’яўляюцца і першыя падручнікі для школ. Дастаткова ўспомніць знакамітую “Граматыку” Мялеція Смятрыцкага, выдадзеную ў 1619 г. у Еўі, якая надоўга заставалася адзіным падручнікам не толькі на Беларусі, але і ў Масковіі, “Лексіс” і “Граматыку” Лаўрэнція Зізання і больш ранейшыя — “Кграматыку словенскага языка”, напісаную і выдадзеную ў Вільні ў 1586 г., “Науку ку чытанію і разуменню пісма словенскаго...”, надрукаваную ў Вільні ў 1596 г.

Немалую частку друкаванай літаратуры XVI–XVII стст. складае літаратура палемічная — каталіцкіх і праваслаўных дзеячаў. Па зместу гэтыя

кнігі былі пераважна багаслоўскімі і царкоўна-гістарычнымі. Палемічныя сачыненні Хрыстафора Філалета, Іаана Вішэнскага, Мялеція Сматрыцкага, Захарыя Капысценскага, Пятра Магілы і інш. здзіўлялі сучаснікаў сур’эзнасцю навуковых ведаў багаслоўскага, гістарычнага, царкоўна-кананічнага характару. Творы многіх з іх перавыдаваліся па некалькі разоў.

Выданні кніг богаслужбовых, кніг Свяшчэннага Пісання, твораў айцоў царквы, першыя вопыты падручнікаў, палемічнай літаратуры, зборнікаў казаняў, першыя выданні школьных містэрый альбо драм — усе гэтыя элементы беларускай літаратуры і навукі XVI–XVII стст. дапаўняліся яшчэ адным, даволі шматлікім раздзелам — літаратурай свецкага зместу. Але тут мы спынімся, каб вярнуцца да кніжных і рукапісных скарбаў бібліятэк беларускіх манастыроў. Першым у гэтым шэрагу трэба паставіць бібліятэку Благавешчанскага манастыра ў Супраслі паблізу Беластока.

Супрасльскі манастыр быў заснаваны гр.Хадкевічам у 1498 г. і атрымаў ад мітрапаліта Іосіфа Солтана даволі строгі статут. Брацтва манастыра служыла ўзорам высокага падзвіжніцтва для людзей наваколля. Як ігумену, так і братам манастыра статутам забаранялася мець у келлях мірскія рэчы: “... разве одежда телесная, а книг, а работу келейную”. Насельнікі манастыра большую частку сродкаў і часу аддавалі набыццю і перапісцы кніг. Праз 60 гадоў ад заснавання манастырская бібліятэка налічвала 130 кніг, што было вельмі значнай колькасцю для таго часу. У 1557 г. настаяцелем архімандрытам Сергіем Кімбарам быў зроблены вопіс рэчаў манастыра, у якім быў змешчаны і спіс кніг і рукапісаў манастырскіх схошчаў.

“А то пописаны книги:

- 1) Евангеліе паркгамменное старое, новоокованное серебромъ, съ позолотою со всехъ сторонъ.
- 2) Другое евангеліе на престольное у великой церкви, новое, съ оковы серебряными, съ позолотою.
- 3) Третье евангеліе въ полдестъ, окованное серебромъ, новое, на Божьей престоле.
- 4) Четвертое евангеліе на престоле преподобныхъ отецъ Антонія и Федосія, окованое съ позолотою, новое.
- 5) Пятое евангеліе у светыхъ великомученикъ Бориса и Глеба, оковано серебромъ, новое.
- 6) Шестое евангеліе у церкви Воскресенія Христова, окованое, позолоченое.
- 7) Евангеліе толковое великое.
- 8) Евангеліе учительное старое.
- 9) Евангеліе въ польдестъ, толковое.
- 10) Евангеліе Матфея въ столпъ, толковое.

- 11) Книга Криница.
- 12) Книга десятого... (?)
- 13–16) На весь годъ 4 Прологи, а въ каждомъ по 3 месяцы.
- 17) А пятомъ Пролозе 6 месяцевъ.
- 18–19) А въ шестомъ и въ семомъ целый годъ.
- 20) Книга Змарагдъ.
- 21) Книга Златая чепь.
- 22–23) Две книзе, оба Маргариты.
- 24) Книга Григорія Богослова.
- 25) Книга пророчества.
- 26) Книга великая Дионисіе Ареопагитскій.
- 27) Книга Кирила Иерусалимскаго.
- 28) Книга Григорія Двоеслова.
- 29) Книга другая Григорія Двоеслова на паркгамене.
- 30–31) Уставы 2, одинъ въ дестъ, а другой у полдестъ.
- 32–36) Книгъ великихъ въ дестъ сборниковъ 4, а пятый на паркгамене.
- 37–39) А полудестныхъ сборниковъ 3.
- 40) А у въ одномъ сборнику книга Асафъ и хоженіе Данилово.
- 41) Книга Псалтыря, въ дестъ, окованная позлотистыми пуклями.
- 42) Книга Псалтыря митрополита Солтана въ дестъ же.
- 43) Книга Псалтыря толковая.
- 44) Книжка толковая избранныхъ псалмовъ въ полдестъ и о умершихъ слова.
- 45–46) Книги Ефремеvy две.
- 47–48) Книги 2 Отечники.
- 49–50) Две книзе Симеона Метофраста, одна въ дестъ, а другая въ полдестъ, а въ десномъ написанъ Синакаръ.
- 51–52) Две книзе въ полдестъ Исяка Сиріянина.
- 53) Апостоль толковый.
- 54) Апостоль великій, на перкгамине.
- 55–57) Апостоловъ десныхъ 3.
- 58–59) Часословы 2 великихъ, старыхъ.
- 60–61) Книга Лествица въ полдестъ, другая и съ Отечникомъ.
- 62) Книга Антіохъ и зъ житіемъ Богословлимъ.
- 63) Книга, въ которой писаны слова на чотыредесятницу и пядесятницу въ полдестъ.
- 64–65) Две книзе Златоустаго, постныхъ.
- 66) Книга 12 Яковличовъ.
- 67) Книга царственникъ зъ летописцемъ.
- 68) Книга Асафъ и зъ житіемъ светого Сергія чудотворца руского.
- 69) Книга Кирилова на Уліяна.

- 70) Книжка Патерикъ Печерскій.
 71) Книжка Григоряя Синаита.
 72) Книжка на Латину.
 73) Книжка житіе великого Феодосія киновіарха и иныхъ светыхъ.
 74) Книга Григорія Армаритскаго на Ервана.
 75) Книга Зерцало.
 76) Книга съ плененіемъ Іерусалимскимъ.
 77) Книжка Таранковская — Моноканонъ.
 78–79) Книги 2 великихъ Правиль церковныхъ.
 80) Книжка Василей новый.
 81–92) Миней старыхъ 12.
 93–94) Треды 2, постная и цветная.
 95–96) Охтаики 2.
 97–103) Книгъ служебниковъ 7.
 104) Книжка въ полдестъ Зонара
 105–109) Книгъ битыхъ (печатанныхъ) 5.
 110) Книга Дорофей и зъ житіемъ Іоанна Златоустаго.
 111–115) Ермоловъ знаменныхъ 4, а пятый стихиральчикъ.
 116) Ермолой безъ знаменія.
 117–126) Псалтырей проходенекъ 10.
 127) Псалтыря по которой въ церкви говорятъ.
 128) Псалтыря великая келейная.
 129) Книга Требникъ.
 130) Книжка въ которой Богородицы каноны, што поются на повечерницахъ.
 131) Книжка Панахидникъ.

А всехъ книгъ старыхъ 129 (?)”¹.

У пачатку XIX ст. большая частка книгъ гэтага спісу трапіла ў Віленскую Публічную бібліятэку, але многія найбольш старажытныя рукапісы і кнігі разышліся па многіхъ іншыхъ бібліятэкахъ і прыватныхъ зборахъ.

Каля ста гадоў пасля, у 1645 г., пры ўступленні на гаспадарства архімандрыта Аляксея Дубовіча быў зроблены новы вопіс маёмасці і кнігъ. Праз сто гадоў нічога не дабавілася ў манастырская бібліятэцы, у тым вопісу лічылася гэтак жа 211 кнігъ. Але склад бібліятэкі ўсё ж змяніўся. Некаторыя кнігі тут ужо не ўспаміналіся, а на іхъ месцы значыліся новыя. У 1600 г. манастыр становіцца уніяцкім. Адыходзіць у мінулае многае са статутныхъ забаронаў брацтва. Пачалася эпоха сапраўды вялікай працы па адукацыі, станаўленню духоўнага адзінства краю. Зразумела, што настаяцелі-уніяты мелі менш клопату аб павелічэнні колькасці кнігъ з Масковіі. Магчыма, што

¹ Гл.: Добрянский Ф. Н. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковнославянских и русских. Вильна, 1882.

некаторыя кнігі, якія мела бібліятэка, яны скарысталі дзеля абмену на больш патрэбныя для дзейнасці уніяцкай царквы. У 1668 г. быў зроблены чарговы вопіс бібліятэкі. Там неставала 23-х кніг з папярэдняга вопісу. Але бібліятэка папоўнілася значнай колькасцю друкаў на лацінскай, польскай і іншых мовах. У 1695 г. у Супрасльскім манастыры была заснавана друкарня. Гэта дало магчымасць шчодро напаўняць як бібліятэку, так і царквы наваколя богаслужбовымі кнігамі.

Упадак манастыра і бібліятэкі пачаўся з падзеламі Рэчы Паспалітай. У 20-я гады XIX ст. у Вільні жыў бібліяфіл-аматар, уніяцкі працаіерэй Сасноўскі, а ў Віленскім універсітэце чытаў лекцыі вядомы славіст і філолаг канонік-уніят М. Баброўскі. Іх не магло абмінуць трагічнае разбурэнне манастырскіх скарбаў. З 1830 г. пры дапамозе Уладзімірскага уніяцкага біскупа Льва Явароўскага, настояцеля Супрасльскага манастыра, яны атрымалі да сябе ў Вільню рукапісы манастырскай бібліятэкі. У канцы мінулага стагоддзя Віленская Публічная бібліятэка мела перапіску Сасноўскага і М. Баброўскага з Л. Явароўскім. З лістоў можна было меркаваць, што запыталіся і дасылаліся кнігі самыя каштоўныя. Захоўваліся на той час і распіскі, з якіх вынікала, што некаторыя кнігі і рукапісы ўсё ж вярталіся манастыру. Праўда, многія рукапісы і кнігі зніклі бяследна. Такі сумны лёс у вядомага Супрасльскага рукапісу (копія з гэтага рукапісу, зробленая, магчыма, М. Баброўскім (1785–1848), знаходзілася ў Віленскай Публічнай бібліятэцы), адкрытага М. Баброўскім і В. Копітарам.

Супрасльскі рукапіс названы так А. Х. Вастокавым па месцы яго адкрыцця. У Супраслі захоўваўся недзе да сярэдзіны XIX ст., адкуль быў вывезены М. Баброўскім. Гэта ёсць чэці-мінеі на сакавік месяц, у якіх прыводзяцца не толькі жыцці святых, але і павучанні на святы, што адзначаюцца ў сакавіку. В.Ластоўскі ў сваёй “Гісторыі крыўскай кнігі” адзначае, што 118 аркушаў рукапісу знаходзяцца ў Любліне, у бібліятэцы Копітара; 151 аркуш — у бібліятэцы ў Пецяярбургу. Гэтыя звесткі разыходзяцца з тымі, якія прыводзіць у 1882 г. у “Славянскай хрэстаматы” Р. Васкрасенскі. Ён запісаў, што захавалася ўсяго 185 аркушаў у вялікую чацвёрку; з іх 118 захоўваецца ў Любліне, а астатнія — у прыватных руках. Першыя звесткі пра гэты рукапіс пададзены А. Х. Вастокавым у “Бібліяграфічных лістах 1825 г.”. Поўнасцю рукапіс быў выдадзены Ф. Міклошычам у Вене ў 1851 г. пад загалоўкам “*Monumenta palaeoslovenica e codice Suprasliensi*”. Даследаваў гэты рукапіс і І. Сразнеўскі, ён адзначыў яго як выдатны па асаблівасцях правапісу, фанетыкі, граматычных формаў. С. Севяранаў у 1904 г. у Санкт-Пецяярбургу зрабіў перавыданне “Супрасльскага рукапісу”.

У 17-м томе “Поўнага збору рускіх летапісаў” (СПб., 1907) змешчаны “Супрасльскі спіс Заходнерускага летапісу”. Належаў манастыру ў Супраслі,

на пачатку XX ст. трапіў у імператарскую археаграфічную камісію, зараз захоўваецца ў фондзе Камісіі ў Санкт-Пецярбургу. Спіс быў зроблены ў 1519 г. Складаецца з дзвюх частак. Інакш называецца спісам Адзінцэвіча, бо быў напісаны нейкім Грынем Івановічам па заказу князя Сымона Адзінцэвіча. Быў выдадзены двойчы прафесарам Даніловічам у “*Dzienniku Wileńskim*” за 1823 і 1824 гг., пасля пад загаловам “*Latopisiec Litwy i Kronika Ruska*” ў Вільні ў 1827 г.

Ф. Дабранскі дапускаў думку, што ў ліку кніг М. Баброўскага, якія перайшлі ва ўласнасць Уладзіслава Трэмбіцкага, былі таксама і пергаментныя рукапісы Супрасльскага манастыра. Магчыма, што менавіта з гэтай бібліятэкі знікла назаўсёды пергаментная Псалтыр 1397 г., якая належала Віленскай Свята-Мікалаеўскай царкве і была ўзята Баброўскім для вывучэння і навуковага апісання.

У вопісе кніг 1645 г. супраць некаторых рукапісаў пазней зроблены заўвагі “*Moskwa wziała*”. Многа рукапісаў узята было з манастырскай бібліятэкі асобамі, што накіроўваліся для гэтага ўрадам у 20–30-я гады XIX ст.

У “Апісанні рукапісаў Віленскай Публічнай бібліятэкі” Ф. Дабранскага значыцца 109 рукапісных кніг, якія паступілі з бібліятэкі Благовешчанскага манастыра ў Супраслі.

Сляды гэтай бібліятэкі сустракаліся і ў знакамітым зборы Г. Татура. У “*Матэрыялах аб музеі Г. Х. Татура ў Менску*” (Запіскі БАН. Мн., 1929) у дакладзе І. Сразнеўскага аб бібліятэцы і музеі Татура значыцца акрамя Вільні, Нясвіжа, Варшавы, Познані, Кракава і Супрасль. Былі рукапісныя спісы і выданні Супрасля і ў Беларускаму музеі імя І.Луцкевіча ў Вільні.

Найбольш значнай пасля Супрасля бібліятэкай валодаў Куцеінскі манастыр паблізу Оршы. Яго заснавальнікам была сям’я Статкевічаў. Асвячэнне мужчынскага Богаўленскага манастыра адбылося ў 1629 г., у цырымоніі якога прыняў удзел кіеўскі мітрапаліт Пётр Магіла. У 1631 г. быў асвечаны і Куцеінскі жаночы Успенскі манастыр. Куцеінскі Богаўленскі манастыр меў сваю друкарню, якая сталася цэнтрам беларускага кірылічнага кнігадрукавання. Друкарня пачала дзейнічаць у 1630 г. стараннямі кнігадрукара С.Собаля. У 1632 г. друкарню ўзначаліў ігумен І. Труцэвіч. У 1655 г. абсталяванне друкарні было перавезена ў Іверскі манастыр пад Ноўгарадам. У Куцеіне было надрукавана каля 20-ці выданняў асветніцкай, палемічнай, свецкай літаратуры. Сярод іх найбольшую вядомасць маюць: “*Буквар*” (1631), “*Часаслоў*” (1632), “*Гісторыя пра Варлаама і Іасафа*” (1637), “*Дзідаскалія*” (1637), “*Лексікон*” П.Бярынды (1653). Усе кнігі Куцеінскай друкарні былі багата аздоблены гравюрамі. У “*Historyi drukarń w Królestwie Polskim i Wielkiem Xięstwie L...*” Е. С. Бандке (Кракаў, [1820]) ёсць такі запіс:

KUTEYŃSKI KLASZTÓR,
pod Orszą w Litwie. Przeniesiona stąd
przez Cara Alexego Michaiłowicza dru-
karnia do klasztoru Twerskiego ob. Pam.
Warsz. 1816 p. 17 gdzie przytoczono:
1. Nowy Testament słowiański kirylicą 1652.
2. Słownik Cerkiewny 1653.

Кнігі, друкаваныя ў Куцеінскім манастыры, складалі аснову яго бібліятэкі. Бібліятэка гэта мела і рукапісныя скарбы. Сведкаю гэтаму могуць служыць чэці-мінеі, прывезеныя ў 1866 г. А. В. Рачынскім з бібліятэкі Бога-яўленскага манастыра ў Віленскую Публічную бібліятэку. Чэці-мінеі напісаны на беларускай мове ў 1669 г., прыгожым скорапісам. Гісторыю гэтага рукапісу ў многім раскрываюць надпісы, зробленыя на розных старонках. На 41 стар. знізу стаіць памета наступнага зместу: “Сія книга мона-стыра Кутеинскаго, списанна за игумена Иоова Молочки, року 1669”. На адвароце апошняга аркуша і на пераплётных дошчачках у некалькіх мясцінах адзначана: “азь многогрешный Пайсей”. З першага аркуша па старонках запіс: “Сию книгу глаголемую житие святыхъ отецъ на монастырь Кутеенский панъ Иванъ Кособуцкій мещанин Шкловскій”. На стар. 56 змешчана жыццё прападобнай Ефрасінні Полацкай. Амаль усе кніжныя скарбы, што належалі Куцеінскаму манастыру, трапілі за межы Беларусі.

У 1570-я гг. быў заснаваны Маркаўскі Траецкі манастыр паблізу Віцебска. Манастыр меў бібліятэку са значнымі кніжнымі і рукапіснымі скарбамі. У 1860-я гг. з гэтага манастыра ў Віленскую Публічную бібліятэку было дастаўлена каля 20 рэдкіх рукапісных кніг. Сярод іх — “Апостал”, XVI ст., “Кніга прарокаў” XVI ст., “Ірмалогіі нотныя” XVII–XVIII стст., чэці-мінеі XVI ст. “Трыёдзь” XVII ст., “Ліманар” 1628 г., “Зборнік слоў святых айцоў” XVIII ст. і інш.

Трэба дадаць, што ў Віленскую Публічную бібліятэку, бібліятэкі і сховішчы Санкт-Пецярбурга, Масквы, Варшавы і інш. трапілі ў свой час рукапісы з Мінска, Жыровіц, Слуцка, Магілёва і інш. На жаль, пра ўсе гэтыя сведчанні нашага духоўнага, культурнага, навуковага росквіту ў мінулым мы можам гаварыць і пісаць як пра незваротна страчанае для нашай Бацькаўшчыны.

СИМЕОН ПОЛОЦКИЙ — ИСТОРИК

игура восточнославянского просветителя, общественного деятеля, писателя Симеона Полоцкого (1629–1680) является отправной точкой для исследования восточнославянской культуры второй половины XVII в.

Общественно-просветительская деятельность Симеона Полоцкого — важное звено в той большой цепи межнациональных культурных взаимосвязей, которая соединила нынешние славянские народы узами духовного родства ¹.

Европейская культура воспринималась Симеоном Полоцким как одна из основных мировых ценностей, и он стремился постоянно знакомить с нею читателей и слушателей своих виршей, трактатов и проповедей. Наиболее часто просветитель обращается к именам нескольких великих европейцев, чье творчество и деятельность он ценил особенно высоко. Среди героев его стихов встречаем греческих философов Аристиппа, ученика Сократа, Аристотеля, Диогена, последователя кинической школы, получившего известность как пример философа, пренебрегающего благами жизни, Эпикура, Платона.

Нередко Симеон Полоцкий считает необходимым вспомнить конкретные труды и книги, созданные великими европейцами. В ранних польско-язычных виршах “Родителям равной любовью плати, негодник” просветитель ссылается на авторитет “Никомаховой этики” Аристотеля. В польском стихотворении “Семь свободных наук” он упоминает “Диалектику достойного Платона”, основоположника европейского идеализма. Судя по этому тексту, Симеон Полоцкий помнил, что именно диалектику (как риторику, лишенную словесных украшений) Платон ставил весьма высоко, и в диалоге “Кратил” “диалектики” отождествляются им с “мудрецами-философами”. О том, насколько Платон знаменит в европейском мире, упоминает Симеон и в польских виршах “Переменчивость и многообразие времени”. Отдельные стихотворения (“Сократ”, “Диоген”) считает необходимым посвятить Симеон Полоцкий учителю Платона Сократу, основателю философской школы в Афинах, казненному по обвинению в преступлениях против государства и официальной религии, и древнегреческому философу-кинику, уже упоминавшемуся нами Диогену. В пространной, написанной уже после переезда из Полоцка в Москву в 1664 г. окказиональной поэме “Френы, или Плачи... о смерти... государыни царицы Марии Ильиничны...” про-

¹ В 1980 г. имя Симеона Полоцкого (Самуила Гавриловича Петровского-Ситняновича) по решению ЮНЕСКО было внесено в календарь международных дат великих деятелей славянской культуры.

светитель вспоминает древнегреческих философов-материалистов Демокрита, ценимого современниками за энциклопедическую образованность, и основоположника диалектики Гераклита Эфесского, считавшего, что познание должно раскрывать сущность природы в ее непрерывном развитии.

В виршах “Воин” Симеон Полоцкий упоминает академического философа Ариста из Афин (1 в. до н.э.), друга Цицерона и учителя Брута. Одним из героев виршей Симеона Полоцкого “Глава медная глаголавшая” стал средневековый христианский теолог Фома Аквинский (1225–1274), основоположник так называемой второй схоластики. В стихотворении “Молчание” просветитель излагает отдельные наставления древнегреческого мыслителя Пифагора, основателя философской школы в Кротоне. Судя по тексту виршей, Симеон помнит о соблюдении пифагорийцами пятилетнего обета молчания. Из польскоязычного стихотворения “Семь свободных наук” очевидно, что знакомый с учением Пифагора просветитель понимает под “арифметикой” пифагорийскую прогностику, основывающуюся на мистических толкованиях чисел.

Работая в Москве над трактатом о проблемах войны с государственной точки зрения — “Беседа о брани”, Симеон Полоцкий учитывал, очевидно, и свой личный опыт. Судя по его биографии, ему не один раз приходилось наблюдать вблизи (в Вильно и Полоцке) военные действия, которые вели войска, посланные в Великое Княжество Литовское царем Алексеем Михайловичем. Немецкие газеты того времени, информируя Европу про трагедию Вильно — литовского Карфагена, соперника Кракова, захваченного 8 августа 1655 г. войсками Я. К. Черкасского и гетмана И. Золоторенко, сообщали, что женщин победители отсылали в Москву, а старух и детей бросали в огонь, храмы (включая православный монастырь) разграбили. Вильно горело 17 дней. По данным польских историков, количество убитых было 10–25 тысяч жителей, белорусские историки называют другую цифру — 7–8 тысяч, примерно половина населения столицы. Таковы были итоги “государева похода” 1655 г. Царь Алексей Михайлович въехал в Вильно 9 августа во французской карете, дорогу перед ним выстлали красной тканью, палили из пушек. 11 сентября царь покинул разграбленный город (из дворца Радзивилла было вывезено 7 позолоченных куполов, мраморные колонны, мебель, содран пол).

“Беседа о брани” Симеона Полоцкого явно написана в расчете на русского царя и придворные круги с целью приблизить их к европейскому правовому сознанию, о полном отсутствии которого свидетельствует драматический эпизод, происшедший в 1660 г. на Берестейщине, когда на просьбу послов Великого Княжества Литовского прекратить убийства и грабежи на время переговоров московский воевода князь Петр Хованский ответил решительным отказом.

Судя по написанным в молодости Симеоном польскоязычным поэмам, посвященным польско-шведской войне, и “Беседе о брани”, созданной им уже в зрелые годы, тема войны и мира волновала просветителя на протяжении всей жизни. Подлинные события Симеон Полоцкий изображает далеко не всегда достоверно. В одиннадцатом фрагменте явно преувеличены военные успехи Речи Посполитой. Речь идет о незначительном эпизоде в начале польско-шведской войны: в сентябре 1656 г. войско под командованием коронного маршалка Иеронима Любомирского осадило Краков. Польские историки пишут, что эта осада шла вяло и большого урона шведскому гарнизону города, которым с 5 февраля 1656 г. по 16 мая 1657 г. командовал генерал Павел Вюртц, она не принесла. Тогда же эти события стали получать такую же, как в поэме Симеона Полоцкого, пышную литературно-публицистическую трактовку, представляющую осаду Кракова как важнейшую военную операцию. В поэме “Отчаяние короля шведского” шведы уже якобы совсем побеждены — кто убежал, а кто погиб.

На самом деле несравнимо больший военно-политический резонанс в пределах Речи Посполитой и во всей Европе получила битва под Простками (в “Королевских Прусах”).

В августе 1655 г. гетман Богуслав Радзивилл подписал вместе с Янушем Радзивиллом Кейданский договор о переходе Великого Княжества Литовского от унии с Речью Посполитой к унии со Швецией. В неравном бою имевшие большое численное превосходство шведы и выступавшие на их стороне польские полки потерпели сокрушительное поражение. Это была одна из первых побед Речи Посполитой после периода оцепенения, когда многим казалось, что она стоит перед гибелью.

Симеон Полоцкий пишет об итогах исторической битвы. Его комментарию, несмотря на сатирическую окраску, близки к исторической правде. Кратко сообщает автор поэмы о пленении войсками Гонсевского под Богуславцем князя Бернанда Веймарского, гетмана Богуслава Радзивилла, шведского военачальника Исраэля Иссаксона Риддерхельда, братьев Ангелов — английских офицеров на шведской службе Иоахима и Ганса, шведского генерала Боктранека. Судя по известным сегодня реляциям, приказам того времени, все это действительно произошло 9 октября 1656 г. Возможно, поморская тематика больше других интересовала просветителя. Он пишет о взятии русскими войсками Нарвы и смерти графа Ферсена, об отступлении Де ля Круа из центральной Польши в Поморье, о неудачном походе шведского генерала Стенбока в начале 1657 г. под Биржами — родовым поместьем Радзивиллов.

С “поморскими фрагментами” в поэмах Симеона Полоцкого переключаются и стихи о положении в Лифляндии. Писатель вновь и вновь обращается к описанию русской кампании по осаде Риги, длившейся с 23 авгу-

ста по 12 октября 1656 г. Поэт изображает, насколько плачевно обстоят дела руководителя ее обороны графа Магнуса де ла Гарди, назначенного генерал-губернатором Ливонии и одновременно главнокомандующим на огромном фронте от Ладожского озера до Двины 1 июня 1655 г. Заметим: исторические документы убеждают, что де ла Гарди не только успешно руководил обороной города, но и организовал 2 октября 1656 г. смелую вылазку. Рижане ударили по укреплениям осаждающих и нанесли им сильное поражение. В немалой степени именно из-за этого русский царь вынужден был прекратить осаду Риги и отступить в Полоцк.

Нежелательный политический эффект от неудачи “московитов” под Ригой Симеон Полоцкий стремится приглушить в нескольких своих сочинениях. В “Виршах на счастливое возвращение его милости царя из-под Риги” просветитель говорит об избавительной миссии Алексея Михайловича для белорусов, называет его “светом веры”, объявляя само присутствие его на белорусской земле великим благом. А в заключительной части поэмы “Отчаяние короля шведского”, по воле автора, главный герой — Карл X Густав — будто специально, чтобы порадовать своих противников, перечисляет пережитые им главные военно-политические неудачи: победы германа Гонсевского в Пруссии, измену курфюрста Бранденбургского, потерю союза с Радзивиллами и польским вице-канцлером Иеронимом Радзевским, выдворенным из родной страны за растрату казны еще в 1652 г., обосновавшимся в Швеции и пытавшимся всеми способами вернуть утраченные привилегии².

Итак, несмотря на то что поэма писалась в то время (не позднее лета 1657 г.), когда многие надежды и политические начинания правительства Алексея Михайловича явно не оправдали себя, автор намеренно выставляет положение русской стороны в самом благоприятном свете. Обращаясь к более ранним произведениям Симеона Полоцкого — “Приветствию взятия Дерпта”, полоцким и витебским виршам (1656), замечаем, что сочувствие автора русскому царю просматривается и в этом тексте.

В ранних декламациях, адресованных Алексею Михайловичу, Симеон Полоцкий подчеркивал, что главная цель русского царя в развязанной им войне с Речью Посполитой и Швецией — не расширение владений за счет захвата новых земель, а миссионерское рвание за чистоту веры. В этих же виршах автор намекает и на дерзкие планы проведения русскими военной экспедиции из Финского залива морем на Стокгольм³.

Две польскоязычные поэмы, посвященные польско-шведской войне, — еще одно свидетельство того, что писатель был последовательным сторон-

² Кан А. История Швеции. М., 1974. С. 204.

³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. СПб., 1896. 2-е изд. Т. X. Кн. 2. Стб. 1697.

ником союза Речи Посполитой с Российским государством. В отличие от авторов анонимных польско-немецких поэм, Симеон Полоцкий гораздо подробнее и точнее изображает непосредственных участников “Потопа”, многочисленных лиц, связанных с этими событиями (Оливера Кромвеля, трансильванского князя Георга Ракоци, шведского канцлера Акселя Оксеншерна, шведского полководца графа Магнуса де ла Гарди, посланника крымского хана Мехмуда IV). Редко упоминаются в исторических документах такие герои поэм Симеона, как шведский полковник Леон Хауплт и комендант шведского гарнизона Биржского замка Палл. Политико-сатирические поэмы Симеона Полоцкого расширяют наши представления об административно-политической географии подобного рода литературных памятников, а также о социальной и конфессиональной принадлежности ее создателя. Поэмы написаны сторонником мирного единения церквей — Симеон Полоцкий был монахом латино-униатского ордена Василия Великого (базилиан), учрежденного в 1617 г. униатским митрополитом Иосифом Рутским с центром при виленской Свято-Троицкой обители (отметим, что именно монахам-базилианам было вверено воспитание и обучение светского юношества)⁴.

В XVII в. роль главного проводника в России западной культуры играла, несмотря на постоянные конфликты, Речь Посполитая, а польский язык стал выполнять в тогдашнем московском обществе обязанности, весьма похожие на роль французского языка в петербургских салонах XIX в., то есть он был средством общения среди наиболее образованных людей.

Именно во время правления царя Алексея Михайловича Российское государство значительно увеличило свою территорию за счет белорусских и украинских земель. Это сопровождалось приобщением Москвы к некоторым европейским культурным традициям. Ф. М. Ртищев, Симеон Полоцкий и его ученик царь Федор Алексеевич содействовали созданию новой для России системы церковно-благотворительных учреждений.

Униат Симеон Полоцкий в сложных московских условиях чувствовал себя, очевидно, миссионером и просветителем, убежденным во всепобеждающей силе разума, образования, книжного знания, призванного смягчить нравы. В России же культура традиционно мыслилась в оппозиции к цивилизации. В Москве просветитель нашел учеников, последователей, влиятельных единомышленников (западников типа митрополита Сарского и Подонского Павла, Ф. Ю. Ромодановского, Г. А. Долгорукого, Ф. М. Ртищева, Б. М. Хитрово), способствовал установлению принципиально новых для Российского государства образовательных институтов, интеллектуально программировал целое направление в русской культуре.

⁴ Прот. Константин Зноско. Исторический очерк церковной унии. М., 1993. С. 141–142.

Все, чему научился Симеон Полоцкий в Киево-Могилянской коллегии и Виленской иезуитской академии, сумел он с пользой употребить в московский период общественно-просветительской деятельности: составляя десятки проповедей, произнесенных им в московских и подмосковных храмах, закреплявшие связь церкви с народом, с национальной жизнью, он явно использовал наставления, почерпнутые из книг украинского проповедника Иоаникия Галятовского, “Ключ разумения”, “Наставления в риторике” виленского профессора Казимира Кояловича и “Практического красноречия” своего учителя по Виленской академии Сигизмунда Лауксмина, книги, одиннадцать раз переиздававшейся в типографиях Вены, Мюнхена, Праги, Франкфурта. Работая над стихотворными “Френами, или Плачами на смерть царицы Марии Ильиничны” (1669), Симеон творчески учитывал опыт “Тренов” на смерть малолетней дочери выдающегося польского поэта Яна Кохановского, “стихотворя” Псалтырь, опирался на блестяще переведенные на польский псалмы того же Кохановского. Составляя пьесы “Комедия притчи блудного сына” и “Трагедия Навуходоносора” для первого в России придворного театра, Симеон также ориентировался на польские, белорусские и украинские образцы (в Полоцке иезуиты основали театр еще в 1585 г., и первым представлением стала трагедия “Навуходоносор”).

На масштабном, историко-культурном поприще Симеон Полоцкий победил: ему удалось интеллектуально запрограммировать всесильных властителей Российского царства, внушая подданным “уважение к власти”, получившее теоретическое обоснование в знаменитом трактате Симона Будного “Защита власти”, а правителей подводя к мысли о необходимости благотворительности в государственном масштабе.

Симеон Полоцкий был среди тех, кто еще в XVII в. пытался не допустить разрыва между церковью и культурой, пересказывая в виршах все новинки современной ему науки и популяризируя в стихах предания и анекдоты из литературного европейского наследия разных эпох.

И все же сегодня историки искусства склонны оценивать победу нового религиозно-художественного направления XVII в., идеологом которого был Симеон Полоцкий, как трагедию самих новаторов, как разрыв с Преданием, временное “обмирщение” русской иконописи, утрату переживания и переосмысления Предания.

Важнее растущей популярности переводной развлекательно-поучительной литературы, модного увлечения пришедшим с Запада театром, было осознание все большим числом русских людей необходимости учиться у Запада. Поэтому самыми главными своими задачами Симеон Полоцкий считал издание “Букваря” и Псалтыри, по которым в XVII в. учились читать, а среди переводной литературы на первом месте оказались пособия по грамматике, арифметике, лечебники и космографии (вспомним греко-

славяно-русский лексикон Епифания Славинецкого и его же перевод знаменитого трактата основоположника научной анатомии А. Везалия).

Подобно Аввакуму, Симеон Полоцкий испытал на себе серьезное влияние паулинизма — идей святого апостола Павла. Он часто ссылается в своих виршах и проповедях на апостола Павла, цитирует его послания. Основой паулинизма является свобода, с одной стороны, противопоставленная системе внешних норм и запретов, а с другой — произволу. Именно в этом духе понимал свободу и Симеон Полоцкий.

Уважение к власти — основа правового европейского мышления. Внушая эту мысль своим читателям, Симеон Полоцкий последовательно пытался проводить среди россиян свою миссию — европейскую миссию в России.

Споры о принципах перевода и редактирования Библии были по сути своей спорами о будущем России, о том, по какому пути ей следовать, — опираясь на разум, интеллектуальное знание, предлагаемое Западом во многочисленных книгах, привозимых в Москву украинскими и белорусскими интеллектуалами, или опираясь лишь на веру, осторожно ограничивая чтение “тлетворных латинских и полских книг”, как предлагал активный православный оппонент Симеона инок Евфимий Чудовский.

“Восточники”-мудробо́рцы начали ощущать коварность бездонной книжной мудрости для неискушенного читателя, без надежного наставника пустившегося в странствие по ее волнам. Поэтому, считали они, возможен иной путь спасения, а значит, другое отношение к письменному слову: сознательное уклонение от “внешней учености” и постижение сокровенных знаний через духовное самоуглубление, подобно Сергию Радонежскому, одаренному свыше совершенным “книжным разумом”. Богооткровенную мудрость “восточники” противопоставляли суетным “внешним” наукам западников.

Значительным оказалось влияние Симеона Полоцкого на его младших современников — Сильвестра Медведева, Кариона Истомина, Мардария Хоникова, Андрея Белобочного.

Симеон Полоцкий предложил свою, европейскую, западническую трактовку даже такой традиционной для русской культуры темы, как смерть, связанной в его мировоззрении с понятием времени. Симеон одним из первых начал закреплять в сознании современников олицетворения быстротекущего времени, содержащие социально значимую мысль о его ценности. Здесь писатель по-своему предвосхищает сдвиги в отношении ко времени, происшедшие вскоре в России. Именно в XVII в. “боевые часы” — куранты — появились в самых захолустных городах России, настольные и “боевые” часы — в хоромах многих московских придворных (В. В. Голицина, А. С. Матвеева и мн. др.).

Близкую Симеону Полоцкому трактовку темы смерти и времени вскоре получают и в стихах Кариона Истомина, Андрея Белобоцкого.

Симеон Полоцкий на четверть века опередил и в какой-то мере “спроводировал” появившуюся в России моду на басню. Несмотря на то что первый русский перевод “Притчи, или Баснословие Эзопа Фриги” был сделан в Москве уже в 1607 г. (его автор — переводчик Федор Гозвинский, служивший в Посольском приказе), первое издание на русском языке “Притчей Эзоповых” было напечатано в Амстердаме только в 1700 г. Не случайным видится в этой связи и распоряжение Петра I украсить Летний сад и сад Петергофа скульптурными изображениями сенок из басен Эзопа, смысл которых император нередко лично разъяснял своим гостям.

Политические симпатии Симеона Полоцкого ощутимо отразились в его текстах: само понятие тирана в значении жестокого правителя в русскую поэзию ввел Симеон Полоцкий. Не ограничиваясь аллегориями, представляющими тиранию под видом подчинившего себе всех горького и зловредного растения крушины или поедающего своих подданных овец злого волка (вирши “Презрение достоинства и чести желание”, “Началник”), просветитель в стихах, написанных в Москве, нередко живописует тирана в образах “Махмета оттомана, солтана Цариграда” (стихотворение “Мучительство”) и “Дионисия мучителя” — Дионисия Старшего — древнего правителя Сиракуз, имя которого стало нарицательным обозначением самодурства и жестокости (стихотворение “Мечь”, “Мечь истинны”).

Самой своей деятельностью Симеон Полоцкий утверждал в сознании современников представление об особой ценности писательского труда историка (А. Н. Робинсон назвал его “первым российским интеллигентом”). В своих письмах царю Алексею Михайловичу просветитель, не стесняясь, напоминал об оплате за сочиненные вирши — своеобразном гонораре.

Вслед за Симеоном Полоцким профессиональными литераторами и историками будут ощущать себя Сильвестр Медведев и Карион Истомин, Дмитрий Ростовский (по завещанию которого в гроб вместе с телом усопшего митрополита были положены черновики его трудов) и Феофан Прокопович.

Большой вклад внес Симеон Полоцкий в становление русской придворной панегиристики, утвердив должность первого официального придворного поэта и историка в России. После смерти просветителя на эту должность будут претендовать Сильвестр Медведев, Карион Истомин, а ориентироваться на панегирическую традицию, заложенную Симеоном, умело использовавшего опыт польской стихотворной культуры, будут Стефан Яворский и Варлаам Ясинский, Дмитрий Ростовский и Игнатий Римский-Корсаков, братья Лухиды, Карион Заулонский.

Русские писатели и историки конца XVII – первой половины XVIII в. унаследовали и стремление Симеона к учительству, к “опекунству” над кон-

кретным учебным заведением. По примеру Симеона Полоцкого Сильвестр Медведев в 1681 г. возобновил на средства царя Федора Алексеевича, ученика Симеона, славяно-латинское училище в Заиконоспасском монастыре (где, как известно, когда-то преподавал сам Симеон). Здесь оно просуществовало до 1687 г., когда “мудроборцы” добились ликвидации училища, недовольные его латинской, западной ориентацией. Пытались организовать свои школы латинского направления Стефан Яворский, Димитрий Ростовский, Андрей Белобоцкий.

Владельческие надписи Симеона Полоцкого, сохранившиеся на книгах из его библиотеки, подтверждают, что иеромонах, десятилетие прожив в православной Москве, считал себя членом униатского ордена базилиан. Реформированный орден базилиан свое основное внимание посвятил увеличению числа школ и изданию теологической литературы, что во многом определило, очевидно, и деятельность просветителя в Москве.

В разное время принимали униатство Стефан Яворский (в унии — Станислав) и Феофан Прокопович (в унии — Самуил).

В самом конце XVII в. главным училищем России стала Спасская академия в Москве в Заиконоспасском монастыре, уже в 1700–1701 гг. она была перестроена по киевскому образцу в латинскую школу под протекторатом Стефана Яворского, пригласившего многих преподавателей из Киева.

Панегирические памятники второй половины 1660 – начала 1680 г. убеждают, что настойчивые попытки добиться основания как латино-, так и греко-русских светских и духовных училищ нового образца связаны с деятельностью Симеона Полоцкого и Сильвестра Медведева.

Определение “латинствующие”, вызванное обвинениями в пристрастии к католическому вероучению и выдвинутое в полемике врагами писателей, не соответствовало истинной позиции этих сторонников просвещения России.

Так называемые “грекофилы” выдвинули мысль о необходимости изучения греческого языка и литературы лишь тогда, когда в конце 1670 г. усилиями Симеона Полоцкого стал реальным проект Академии для подготовки европейски образованных светских и духовных кадров.

“Мудроборцы” (определение Гавриила Домецкого) выступают с негативной программой запрещения или существенного ограничения изучения латинского языка и “немецких” книг как средства ограждения России от проникновения западно-европейской научной и общественной мысли. Заручившись поддержкой патриарха, “мудроборцы” стремились основать вместо академии духовные училища.

Грекофилы полемизировали с латинистами отнюдь не по поводу доказательных методов — они у тех и других были общими, исходящими из идеи “писанного разума”, — не случайно в библиотеке Епифания Славинецкого, по подсчетам С. П. Луппова, из 72 книг 38 были латинскими, а в

описи домово́й казны опального патриарха Никона, сделанной 31 июня 1658 г., значилось, по данным Б. В. Сапунова, 1297 единиц, из которых нерусских — 837, то есть более 60%.

С православной точки зрения, эволюция от “любомудрия” к “мудроборчеству” оборачивалась объявлением войны схоластике католического образца, “внешней мудрости”, позитивистскому подходу к вероучению.

Согласно православному вероучению, индивидуальное, личное спасение невозможно, необходимо соборное, то есть при условии обновления всего мира. Личное же спасение как единственно возможный путь для человека утверждали богословствующие католики и протестанты. Влияние на эволюцию к “мудроборчеству” оказала также борьба — весьма острая во второй половине XVII века — с идеями протестантизма.

Об обострившихся противоречиях между московскими монахами и выходцами из бывших земель Речи Посполитой свидетельствует история зверского убийства стрельцами недавно вернувшегося из киевского паломничества брата Симеона Полоцкого иеромонаха Иоаникия, происшедшее в 1674 (или 1675) г. в Трубчевском монастыре при попустительстве игумена Нектария.

Усилиями московских “мудроборцев” в 1690 г. были признаны еретическими многочисленные труды Симеона Полоцкого, осужденные (сколь же велико было их влияние!) спустя десять лет после смерти автора церковным Собором. Патриарх Иоаким публично заклеил книги писателя “как атручанные латинским духом”, ибо их автор “хотел чужемудренные новости в народ православный великороссийский вводить”.

В украинских читательских кругах книги проповедей Симеона продолжали оставаться популярными. Особенно ценились сборники “Вечера душевная” и “Обед душевный” запорожскими казаками, гордившимися помещенной в “Вечере душевной” проповедью Симеона “Слово к православному и христоименитому запорожскому воинству”. Поэтому секретарь патриарха Адриана Карион Истомина, игнорируя решение Собора о запрещении книг Симеона, в ответ на просительное письмо кошевого атамана от 19 сентября 1698 г. высылает столь необходимые казакам книги проповедей Симеона, присовокупив патриаршее благословение.

Педагогические задачи, которые ставил перед собой Симеон Полоцкий, привели к тому, что он активно стал использовать жанр экфрасиса, который ритор Феон (I – начало II века н.э.) определял как описательную речь, отчетливо являющую глазам то, что она поясняет. Экфрасис, чаще всего описывающий произведения искусства, стал самостоятельным жанром в “Картинах” Филострата Старшего.

В раннем стихотворении Симеона Полоцкого “Трон истины” изобразительный источник заявлен уже в названии. В 1525 г. А. Дюрер, на рабо-

ты которого опирался в своих гравюрах Ф. Скорина, вставил в трактат “Руководство к измерению” свой иронический вариант “трона истины”⁵. Изобразительный первоисточник дал, возможно, поэту импульс и для раннего польскоязычного стихотворения “Времени премена и разность”. В нем описывается аллегорический воз жизни, заставляющий вспомнить знаменитую картину И. Босха “Воз сена” (1500–1502). В польских виршах Симеона “Триумф терпения, прекрасными образами представленный” вновь появляются эти две аллегии — “воз жизни” и трон, на котором вместо истины восседает терпение. Литературный первоисточник можно указать почти для каждого произведения Симеона Полоцкого — это тексты Священного Писания, книги Аристотеля, Плиния Старшего, трактаты отцов церкви, исторические труды византийских ученых, “четвертаки” польского писателя Яна Жабчица, новеллы, входящие в сборники “Великое зеркало”, “Римские деяния”, “Апофегмата” и мн. др.

Просветитель занят строительством “воображаемого музея” художественной культуры, которого так не хватало педагогу Симеону в реальном мире (вот почему так естественно появление этой метафоры — “музеум” у исследователя виршей Симеона Полоцкого И. П. Еремина, не потому ли духовный воспитанник Симеона Петр I создал первый музей в России — “кунсткамеру”?).

Своеобразной энциклопедией знаний об античном мире называют “Апофегматы” Б. Будного, выдержавшие в XVII в. 11 изданий, просветитель постоянно использует в своих виршах сюжеты из этой познавательной книги. Аллегория “Четыре века”, написанная поэтом еще в Полоцке, — интерпретация на тему одноименного фрагмента из “Метаморфоз” Овидия.

Симеон Полоцкий пытался ввести переводную литературу в круг чтения даже малолетнего Петра. Видимо, по его совету была создана своеобразная “потешная” книга для маленького Петра I. Ею стала “Александрия”, историческая повесть, широко известная в Великом Княжестве Литовском в XV–XVII вв.

Признание воспитательной роли театра Симеоном Полоцким имеет в своей основе традиции, бытовавшие в тех учебных заведениях, где он получал образование, — в Киево-Могилянской коллегии и в Виленской иезуитской академии. Школьный театр был составной частью педагогической программы коллегий. Недаром теоретик барокко и поэт М.-К. Сарбевский, читавший в 1618–1621 гг. курсы поэтики и риторики в Полоцкой иезуитской коллегии, придал своему трактату “О трагедии и комедии, или Сенека и Теренций” форму практического наставления для школьного театра.

Забываясь об изобразительном оформлении книги, Симеон Полоцкий в Верхней типографии начинает печатать “фражские листы”, как называли в

⁵ Нессельштраус Ц. Альбрехт Дюрер. 1471–1528. М.; Л., 1961. С. 193.

России гравюры на меди, четыре из шести изданий Симеона Полоцкого, как отметила А. А. Гусева, проиллюстрированы ими ⁶. Здесь Симеон Полоцкий, очевидно, ориентировался на типографию Виленской академии, где с середины XVII в. активно печатают гравюры на меди украинских мастеров.

Противопоставление “наука — литература” в славянском средневековье не имело той остроты, которая ощущается ныне. Средневековая европейская наука — схоластика, активным “агентом” которой был Симеон Полоцкий, также опиралась в значительной мере на традиционные представления о мире, на ученые авторитеты и стремилась дать всем описываемым явлениям строгие дефиниции.

Нередко Симеон использовал идеи так называемой “Арифмологии”, рассматривавшей символику чисел (ее начали разрабатывать последователи учения Пифагора). Интерес Симеона Полоцкого к астрологии также нашел своеобразное отражение в его творчестве и деятельности — просветитель стал осваивать новые жанры прогностической поэзии, создаваемой по образцу гороскопа для царственного младенца (об этом свидетельствуют похвальные вирши, созданные в жанре “генетликаон” ко дню крещения юного Петра I). Астрология, напомним, входила в круг общих представлений таких выдающихся людей, как Ф. Рабле, И. Кеплер, Тихо Браге, Ф. Бэкон и др. В XV–XVII вв. в России были распространены рукописные сочинения, сочетающие астрономические и астрологические сведения (“Астрология”, “Лунник”, “Луцидарис”, “Альманах” и др.) ⁷.

Учение о четырех стихиях, с которыми связывалась и “гуморальная теория”, стало предметом нескольких ранних польскоязычных виршей Симеона Полоцкого (“Четыре стихии и их действия” и др.). Античное учение о четырех “мировых стихиях” было воспринято европейской схоластикой в основном через различные толкования “Физики” Аристотеля.

Эклектическая концепция мира и человека в поэзии Симеона Полоцкого не совсем совпадала с традиционными представлениями, веками господствовавшими на Руси. Она во многом была прогрессивной для своего времени. Просветитель смог в доступной, образной форме передать те знания, которыми сам обладал.

Наука, весь комплекс историко-философских представлений выполняли важную идейно-эстетическую функцию в творчестве Симеона, внедрившего значительное число новых жанров, тем, символов и метафор в русскую культуру последней трети XVII столетия. Схоластический научный инструментарий играет в его виршах важную конструктивную роль.

⁶ Голенченко Г. Я. Белорусы в русском книгопечатании // Книга. Сб. 13. М., 1978. С. 110–111.

⁷ Робинсон А.Н. Симеон Полоцкий — астролог // Проблемы изучения культурного наследия. М., 1985. С. 178.

XVII век — век наступления науки. И если в Западной Европе это ощущалось достаточно мощно, то в России наука только пыталась делать робкие шаги. Сделав науку важным объектом осмысления, Симеон Полоцкий реально стимулировал рост духовной зрелости российского общества.

Общественно-просветительская деятельность Симеона Полоцкого неразрывно связана с процессом становления образования западнического европейского образца в рамках традиционной российской религиозной культуры, с процессом его постепенного обмирщения.

Из белорусских предшественников Симеона Полоцкого уже Ф. Скорина пытался реализовать свою просветительскую программу в практической деятельности — поэтической, переводческой, издательской. В книгах и деятельности Симеона Полоцкого сходная просветительская программа, развившись и усложнившись, обретает общегосударственную значимость. В его ранних произведениях и преподавательской деятельности получают свое отражение исторические события эпохи и научные гипотезы, знакомящие нас с политическими симпатиями и уровнем знаний талантливого представителя восточнославянского региона середины XVII в., учившегося в Киево-Могиланской коллегии и Виленской иезуитской академии.

Именно Симеон Полоцкий, а не Николай Карамзин, как утверждает Ю. Пивоваров ⁸, стал первым великим старцем, взявшим на себя роль “советника царей”, первым российским историком и литератором, позволившим себе поучать власть и российское общество. Вслед за ним явились другие “старцы”, другие учителя — А. Н. Радищев, Г. Р. Державин, Н. М. Карамзин, Н. В. Гоголь, Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой, А. И. Солженицын.

Симеон Полоцкий не ставил перед собой задачу научить чему-то принципиально новому. Он стремился обобщить все, что было зафиксировано в книжной мудрости, и этому исчерпывающему знанию научить максимально широкую аудиторию. Лишь обобщение богатейшего опыта мировой учительной литературы и освоение белорусско-украинско-польского культурного пространства позволили Симеону Полоцкому реально содействовать коренным сдвигам в российском образовании.

Обращение к политической истории России второй половины XVII в. представляется необходимым для общества, вновь переживающего “смутное” время и не желающего повторить ошибки своих предков. Не случайно на страницах политического еженедельника “Столица” один из авторов-литераторов рассуждает о том, что “либеральные реформы в России — со времени царя Федора Алексеевича — проваливались еще и потому, что были безадресными, лишены сознательной ориентации на интересы той или иной социальной группы” ⁹.

⁸ Пивоваров Ю. Карамзин и начало русского просвещения // Социум. М., 1993. С. 64.

⁹ Чупринин С. Есть ли будущее у русских либералов? // Столица. 1993. № 30. С. 12.

Но ведь именно ученик Симеона Полоцкого — юный царь Федор Алексеевич (1661–1682) открывает почетный список венценосных либералов, именно потому, что хорошо усвоил политические взгляды своего наставника Симеона.

Либеральное законотворчество, начатки боярского парламентаризма — за шесть недолгих лет своего царствования он уже начал проводить в жизнь. Но безвременная смерть помешала ему реализовать свои планы. А его младший брат — преемник Петр I, восстановил тоталитаризм в полном объеме, стремясь подавить смуту и брожение умов, вызванных либеральными начинаниями брата...

Комплексное исследование наследия Симеона Полоцкого как белорусского, так и московского периодов деятельности позволяет во многом иначе оценить сам процесс становления просветителя как выдающегося историка, общественного деятеля. Энциклопедизм просветителя стал его общественной позицией, позволяющей активно вмешиваться во все происходящее в московских придворных кругах, начиная со смерти или рождения царских детей и кончая организацией типографии, свободной от патриаршей цензуры.

Упор, который делал Симеон Полоцкий в своей деятельности на светское знание, “гражданские науки и искусства”, во многом был созвучен завтрашнему, петровскому взгляду на литературу, ибо император видел в книге главный путь распространения научных знаний в России.

Единство “восточного” учительного и “западного” просветительского начал, осязаемое в творчестве восточнославянских гуманистов XVI – первой половины XVII в. и их последователя Симеона Полоцкого, будет ведущим и в творчестве прогрессивных восточнославянских писателей и общественных деятелей XVIII в.

Утверждаемая европейскими гуманистами система взглядов требовала неперемennого воплощения в общественной и педагогической практике. Очевидна схожесть жизненных путей белорусских просветителей Франциска Скорины, Лаврентия Зизания, Сымона Будного, Мелетия Смотрицкого, Афанасия Филипповича, выступавших то в роли педагогов, то писателей, то издателей. В богословских диспутах и с кафедры проповедника они отстаивали свое понимание назначения человека. В этом ряду Симеон занял достойное место. Он развивал осязательно наметившуюся традицию, согласно которой гуманизм белорусских и украинских просветителей включал в себя не только “стиль мышления”, но и “стиль жизни”, и благодаря этому стал первым российским писателем, чье имя приобрело европейскую известность¹⁰.

¹⁰ Сазонова Л.И. Симеон Полоцкий // Литература Древней Руси: Библиограф. словарь. М., 1996. С. 189.

Тексты Симеона Полоцкого позволяют восстановить, какой представлялась культурная карта Европы образованному полочанину середины XVII в. Очевидными полюсами на карте Европы оказываются города, с которыми в силу биографических причин просветитель был связан — древний Полоцк, Вильно, Киев. Центром культурного мира он, судя по всему, считает Рим, что вполне естественно для монаха-базилианина. Москве же для того, чтобы стать Третьим Римом, необходимо создать собственный университет, государственную библиотеку, воплотить в жизнь многие идеи и проекты, предлагавшиеся Симеоном, стремившимся в меру сил способствовать усиленной европеизации столицы Российского государства, которую он, судя по многим отзывам в письмах, считал варварским городом.

Самой же дикой страной мира Симеон считал Америку, в которой, судя по свидетельствам мореплавателей, процветает людоедство и где даже родовитые люди обходятся без одежды, ходят нагими. Об открытии Америки Симеон сообщал читателям в виршах “Новооткрытия”, написанных в 50-е годы XVII в. на польском языке. В этом пространном стихотворении автор считает необходимым выделить специальный раздел “Америка”, упомянув в нем и путешественника Америго Веспуччи. Источник этих виршей Симеона Полоцкого, написанных в популярном в польской литературе жанре “новин”, — поэтический перевод книги итальянского мыслителя Полидора Вергилия Урбинского “Об изобретателях вещей” (Венеция, 1498), выполненный белорусским писателем Яном Протасовичем и изданный в Вильно (1608) под названием “Краткое описание кто что изобрел и для пользования людям дал”.

Напряженный призыв Симеона Полоцкого к диалогу с Европой, звучавший в Москве в течение 14 лет, был воспринят неоднозначно и поддержан далеко не всеми. Просветитель, много раз в жизни сталкивавшийся с нетерпимостью в столице Российского государства, предвидел возможность конфликтных ситуаций и, зная, как в Москве недоверчиво относятся к иноязычным книгам, в своем завещании просил разделить свою уникальную библиотеку между четырьмя монастырями — Полоцким Богоявленским и киевскими — Печерским и Братским, в Москве, в Заиконоспасском монастыре, осталась только четверть этого огромного книжного собрания, одного из самых больших в российской столице того времени.

И все же просветительская деятельность европейски образованного Симеона Полоцкого не осталась в Москве незамеченной. Его “Псалтырь рифмовторную” читал с восхищением молодой М. Ломоносов, приучаясь “стихотворить”, во многих семьях пели переложенные виршами Симеона псалмы, положенные на музыку дяком В. Титовым, в московских храмах благодаря его примеру возродились устные проповеди. Так и после своей смерти в 1680 г. историк и просветитель Симеон Полоцкий усиленно участвовал в сложном, идущем до сих пор процессе европеизации Российского государства.

ПАЭЗИЯ СІМЯОНА ПОЛАЦКАГА І СУЧАСНЫ БЕЛАРУСКІ ПОСТМАДЭРНІЗМ

укаанне вытокаў сучаснай постмадэрнісцкай сітуацыі робіцца своеасаблівай даследчыцкай модай. Былі ўжо спробы абвясціць Скарыну або Платона постмадэрністамі. На мой погляд, гэтыя сцвярджэнні ёсць не больш чым навуковападобнае штукатурства, бо размываюць самую існасць постмадэрнізму як спецыфічнай з’явы канца XX ст. Але тыпалагічная блізкасць творчасці Сімяона Полацкага і творчага досведу сучасных беларускіх авангардыстаў падмацавана, на мой погляд, не толькі вонкавымі, але і ўнутранымі, генетычнымі чыннікамі.

Упершыню гэтая ўзаема сувязь была заўважана пад час Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Альтэрнатыўная літаратура: Новыя імёны новай Еўропы”, якая праводзілася пад эгідай Таварыства вольных літаратараў у Наваполацку ўвосень 1994 г. Наваполацкі літаратар Алесь Аркуш на яркавым прыкладзе давёў маскоўскаму даследчыку Дзмітрыю Кузьміну генетычную пераемнасць, што праглядаецца паміж эксперыментамі Сімяона Полацкага і здабыткамі новай хвалі беларускага пісьменства.

Славуты палачанін, як вядома, быў аўтарам шэрагу так званых фігурных вершаў, паміж якімі — вядомае “Благоприветствование” цару Аляксею Міхайлавічу з нагоды нараджэння царэвіча Сімяона. Сімяон Полацкі афармляў вершаваны тэкст у выглядзе крыжа, васьміканцовай (каляднай) зоркі (звядзі), ромба, сэрца, серпанцінавай стужкі.

Менавіта на Полацкай зямлі арганізацыйна сфарміравалася група сучасных літаратараў, якія эксперыментуюць у розных накірунках літаратурнай творчасці, у тым ліку ў візуальнай (графічнай) паэзіі. Напрыклад, паэтка Людка Сільнова, якая вынайшла новы жанр графічнай паэзіі, так званыя рысасловы. Тэкставыя пабудовы Сержука Мінскевіча “праграмуюцца” паводле алгебраічных формул, правілаў сіметрыі або запісваюцца ў выглядзе складаных геаметрычных канструкцый.

Візуальная паэзія Сімяона Полацкага звязана перадусім з рукапіснымі тэкстамі, нягледзячы на тое, што паэт меў магчымасць набіраць свае творы ў друкарні і ўвогуле багата займаўся кнігавыдавецкай дзейнасцю. Традыцыя рукапіснага тэксту нечакана абнаўляецца ў эпоху камп’ютэраў. Шырокую вядомасць набываюць “друкапісы”, выкананыя сябрамі літаратурнага згуртавання “Бум-Бам-Літ”. Гэта факсімільныя зборнікі паэзіі, якія ў літаратурнай форме захоўваюць індывідуальны почырк аўтараў.

Сучасныя літаратары-авангардысты любяць праектаваць незвычайныя, часам грандыёзныя і невыканальныя тэксты. Праекты гэтыя часта звязваюцца з экзатычным, малапрыдатным для запісу тэкстаў магэрыялам, з муд-

рагелістымі формамі пісьма. Гэтак тэарэтык “Бум-Бам-Літа” крытык Юрась Барысевіч прапаноўваў “пісаць” вершы следам ад звышгукавых самалётаў на небе, “будавальнікі” архітэктурныя комплексы ў выглядзе вершаваных радкоў і г. д. Сінтэз архітэктурны і паэзіі, як гэта ні дзіўна, прасочваецца ў адным з самых сэнсацыйных твораў Сімяона Полацкага, у выяве славуэтага “Арла расійскага”. Твор гэты ў апісанні У. Арлова выглядаў наступным чынам: “Апрача фігурных вершаў ён ствараў са сваіх радкоў цэлыя архітэктурныя спаруды, якія можна і чытаць, і разглядаць, як цікавыя малюнак. У прысвечаным цару “Орле расійском” пасярэдзіне ззяла сонца, ад яго разыходзіліся сорок восем промяняў, куды былі ўпісаныя царовы дабрачыннасці. Вакол месціліся знакі задзяка, а ўся кампазіцыя трымалася на слупе з вершаў”¹.

Экзотыка, імкненне здзівіць прасочваецца і ў творчасці Сімяона Полацкага, і ў высілках сучасных авангардыстаў. Гэтым абумоўлены зварот да незвычайных, мудрагелістых формаў верша, да паэтычных кур’ёзаў, “штук”, містыфікацый. Найбольш эфектна выглядае на гэтым фоне паліндрамная паэзія. Сімяон Полацкі піша па-польску паліндрамная двухрадковае “Канцэр” (“Рак”). Сучасны беларускі паліндраміст Віктар Жыбуль на працягу двух гадоў складае гіганцкі тэкст-паліндром “Рогі гор” аб’ёмам каля 220 вершаваных радкоў².

Прыведзеныя прыклады адлюстроўваюць не толькі вонкавае, але і глыбіннае, генетычнае падабенства эстэтыкі барока, з якой звязана творчасць Сімяона Полацкага, і постмадэрнізму. Дарэчы, тэндэнцыя параўноўваць гэтыя накірункі сталася ўстойлівай у сучаснай еўрапейскай культуралогіі.

Варыбельнасць, сэнсацыябілізм — істотныя прыкметы барочнага стылю³ — уласцівыя і сучаснаму літаратурнаму авангардызму. Не менш істотны і ўласцівы барочнаму стылю элемент гульні, што адзначаў у свой час нідэрландскі даследчык Ёхан Хейзінга: “Гэтую ўласцівую барока патрэбнасць ва ўтрыманні, верагодна, можна зразумець толькі з глыбока ігравога зместу творчага парывання. Каб ад шчырага сэрца захапляцца і атрымаваць асалоду ад Рубенса, Вондэла, Берніні, трэба пачаць з таго, што не варта ўспрымаць іх формы выяўлення абсалютна ўсур’ёз. Верагодна, гэта датычыцца ўсёй паэзіі і ўсяго мастацтва, і, значыцца, тым самым яшчэ раз даводзіцца значнасць ігравога чынніка для культуры... І ўсё ж у барока ігравы элемент гучыць, напэўна, асабліва выразна”⁴.

Гульня стасуецца з такімі неадменнымі ўласцівасцямі барока, як прэтанцыённасць, напышлівасць, зменлівасць вобразаў. Гэтыя якасці прысут-

¹ Крыніца. 1995. № 5. С. 12.

² Гл.: Культура. 1996. № 26. С. 7.

³ Гл.: Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 60.

⁴ Хейзінга Й. Homo ludens. [В тени завтрашнего дня.] М., 1992. С. 206.

нічаюць і ў эстэтыцы постмадэрнізму, дзе суседнічаюць з эпатажнасцю, непрадказальнасцю, нязмушанай імправізацыяй.

Цяжка суаднесці элемент гульні з суровай постаццю манаха, кніжніка, прапаведніка, асветніка, настаўніка, якім быў Сімяон Полацкі. Але ж гульня, паводле сцвярджэння таго ж Ё. Хейзінга, ніколі не выключае моманту сур’ёзнасці⁵. Сімяон Полацкі знаходзіў магчымым павучаць, выхоўваць і адукоўваць праз літаратурную гульню, займальнасць тэксту. Ён лічыў, што прыемнае чытанне можа спалучацца з карысным уздзеяннем на розум, душу чытача.

Такое спалучэнне прыемнага з карысным знаходзіць нечаканае пацвярджэнне ў алегарычных назвах дыдактычных кніг Сімяона Полацкага — “Абед душэўны” і “Вячэра душэўная”.

Варта, аднак, улічваць і тое, што сучасная літаратурная гульня амаль не “нагружана” той дыдактыкай, якую сустракаем у творах майстроў барока. Оды, панегірыкі, гараскопы, прысвячэнні Сімяона Полацкага маюць апроч дыдактычнай яшчэ і функцыю сервілізму, а творы сучасных паэтаў-постмадэрністаў, наадварот, падкрэслена антысервільныя і апалітычныя. Аднак і ў панегірыцы Сімяона Полацкага схаваны момант няпоўнай шчырасці, часам нават іроніі. Пра гэта выказаўся акадэмік Дз. Ліхачоў, зазначаўшы: “Сімяон Полацкі ўсхваляў Аляксея Міхайлавіча за цноты, якія былі не столькі рэальна яму ўласцівыя, колькі пажаданыя ў ім. Сімяон пад выглядам пахвал даводзіў Аляксею Міхайлавічу неабходнасць пільнавацца пэўных ідэалаў. Наадварот, у “Навухаданосары” ён маляваў процілеглы ідэалу вобраз дэспата з усімі якасцямі, якіх, відавочна, варта было асцерагацца Аляксею Міхайлавічу”⁶.

Але нават пры такім лаяльным станаўленні да ўладаў чыннасць Сімяона Полацкага не набыла станоўчай ацэнкі ў яго маскоўскім атачэнні. Наадварот, былі нават спробы абвясціць яго ерэтыком, “лаціністам”. Да таго ж барочны стыль аб’ектыўна горш прыстасаваны да асветніцкіх патрэбаў, чым, прыкладам, класіцызм. Як прадстаўнік барока Сімяон Полацкі ў пэўнай ступені заставаўся чужынцам у традыцыйнай культуры Маскоўскай Русі, пра што неадназначна таксама выказаўся Дз. Ліхачоў: “Барока з’явілася ў Расію звонку. Яно не самазарадзілася ў рускай літаратуры... У адрозненне ад чалавека ў іншых афіцыйных стылях “чалавек барока” сувымеральны чытачу, але некаторыя дасягненні, ужо назапашаныя перад тым у рускай літаратуры, у гэтым стылі згублены. Рух наперад амаль заўсёды звязаны з некаторымі незваротнымі стратамі, і гэтыя страты асабліва частыя тады, калі літаратура звяртаецца да чужога досведу. І з гэтага пункту гледжання нават немудрагелістая дэмакратычная літаратура, што засвоіла дасягненні

⁵ Хейзінга Й. Homo ludens. С. 30.

⁶ История всемирной литературы: В 9 т. М., 1987. Т. 4. С. 357.

старажытнай рускай літаратуры і фальклору, была больш глыбокай і больш значнай у многіх адносінах, чым літаратура барока”⁷.

Як ні парадаксальна, у беларускай літаратуры постаць Сімяона Полацкага таксама выглядае крыху адасоблена. У некаторых сучасных публікацыях, прысвечаных яго асобе, робяцца спробы абвясціць Сімяона Полацкага беларускім культуртрэгерам на маскоўскіх землях і прынізіць яго ўклад у развіццё нацыянальнай культуры. Але цалкам немагчыма адмаўляць тую ролю, якую адыграла эксперыментальная паэзія славутага палачаніна ў станаўленні беларускай версіфікацыі.

Ізаляванасць, пэўны “герметызм” творчай асобы Сімяона Полацкага можна патлумачыць супярэчліvasцю яго паэтычнага “я”. Яно, гэтак “я”, часам настолькі нязмушанае, няўрымслівае, што яму робіцца дыскамфортна ў межах абранага паэтычнага канона. Сілабічная метрыка проста не вытрымлівае той шматстайнай інфармацыі, якую імкнуўся зарыфмаваць паэт. Яна ледзьве вытрымлівае эксперыменты, якія творыць з ёю аўтар, — вярта згадаць, напрыклад, славеты рэха-верш: “Рцы, Шчасце, кому служыш, хто ест сей? — Алексей...”⁸

Некаторыя загадкавыя рысы творчай індывідуальнасці Сімяона Полацкага лягчэй паддаюцца тлумачэнню, калі спраецываць іх на эстэтыку постмадэрнізму. Напрыклад, яго фенаменальная працаздольнасць у стварэнні тэкстаў. Па сведчанні Сільвестра Мядзведзева, пісьменнік у дзень спісаў дробным почыркам восем старонак, прычым аднолькава лёгка працаваў у самых разнаітых жанрах — ад мініяцюрнай “Загадкі” да грувасткіх “Метраў...” Фактычна кожны “вірш” Сімяона Полацкага валодае унікальнай жанравай прыродай, і гэтая разнаітасць настолькі кідаецца ў вочы, што знікае неабходнасць падрабязнай жанравай дыферэнцыяцыі творчасці пісьменніка. Інакш кажучы, пісьменнік тварыў аграмадны суцэльны гіпертэкст і ў гэтым сэнсе прыпадабняўся да тыпу сучаснага творцы-постмадэрніста, які набірае на камп’ютэры вершы, прозу, эсэ — проста тэксты, жанравая прырода якіх мае для яго другаснае значэнне.

Энцыклапедызм Сімяона Полацкага, які дзівіў яшчэ яго сучаснікаў, зарыфмавання ім інфармацыйныя блокі дзіўным чынам могуць атаясамлівацца з улюбёнай гульні літаратараў-постмадэрністаў — перабіранне, вар’іраванне або “дэструкцыя” коішніх тэкстаў, пабудова калажаў, літаратурнай мазаікі. Сучасныя літаратурныя тэксты часам нагадваюць старадаўнюю кунсткамеру, збор кур’ёзаў, экзатычных рэаліяў.

Наўрад ці насычаныя інфармацыяй тэксты Сімяона Полацкага маглі б службыць паўнаважымі падручнікамі па мінералогіі або астраноміі. Хут-

⁷ История всемирной литературы. С. 356–357.

⁸ Симеон Полоцкий. Вирши. Мн., 1990. С. 15.

чэй за ўсё, майстар атрымліваў асалоду ад зарыфмоўвання, белетрызацыі чалавечых ведаў, і гэтая асалода прызначалася чытачу.

Толькі ў параўнанні з постмадэрнісцкімі з’явамі больш аб’ёмна выглядае сінкрэтызм творчасці Сімяона Полацкага. Вышэй згадвалася пра злучанасць вербальнага і візуальнага шэрагаў у паэтычнай тэхніцы Сімяона Полацкага. Яго паэзія была неаддзельная і ад відовішча. Шмат якія рэчы Сімяона Полацкага напісаны з разлікам на дэкламацыю, паказ — яго “метры”, дыялогі, нарэшце, “камедыі”. Рэалізацыя слова праз відовішча азначала для Сімяона Полацкага прыблізна тое ж, што для постмадэрніста, — магчымасць выказацца праз “перфоманс”. Сімяон Полацкі не быў драматургам-прафесіяналам. Яго творы маглі прадстаўляцца на сцэне так званых школьных тэатраў, але паводле сваёй сутнасці не маглі расцэньвацца як аснова тэатральнага спектакля. Яны падкрэслена “антыдраматургічныя” — грувацкія, пазбаўленыя інтрыгі і ў той жа час напышліва-эпатажныя. Тымі ж якасцямі таксама валодаюць даволі часта тэкставыя асновы сучасных “перфомансаў”.

Такім чынам, постаць Сімяона Полацкага выглядае аб’ёмнай, больш неардынарнай у праекцыі на сучасную культурную сітуацыю. Гэта пацвярджае неабходнасць цэласнага погляду на старажытную і найноўшую літаратуру.

ВАСІЛЬ ШАЙКОЎ (Полацк)

ПОЛАЦКІ ГАДЗІННІК, АБО ДА ПЫТАННЯ АБ ЛЁСЕ БЕЛАРУСІ І ЯЕ КАШТОЎНАСЦЕЙ

Понеже от прирочения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чувуют виры своя; пчелы и тым подобная боронят ульев своих, — тако ж люди, игде зродилися и ускармлиены суть по Бозе, к тому месту великую ласку имають.

Ф. Скарына

ускія цары вельмі любілі наведваць Полацк. Гісторыя Полацка захоўвае аб гэтых наведваннях розныя ўспаміны: жахі вынішчэння і перасялення палачан у часы Івана Грознага (1563) і Аляксея Міхайлавіча (1656), узрыў Сафійскага сабора ў часы Пятра I (1710), трохдзённая святочна-пампезная сустрэча Кацярыны II (1780)...

У 1845 г. у Полацк прыехаў Мікалай I. Той самы рускі імператар, які змяніў назву нашай краіны на “Северо-Западный край”, канчаткова скасаваў нормы дзеяння трэцяга Статута Вялікага Княства Літоўскага на тэры-

торыі Беларусі, у справаводстве забараніў карыстацца беларускай мовай, пры якім было забаронена уніяцтва.

З нагоды дзесяцігоддзя Полацкага кадэцкага корпуса Мікалай I адзначыў дзяржаўнымі ўзнагародамі працу вялікай групы выкладчыкаў і, між іншым, пацікавіўся лёсам сонечнага гадзінніка, які яшчэ дзесяць гадоў таму знаходзіўся на плошчы ў сталіцы паміж будынкамі акадэміі і універсітэта і вакол якога заўсёды было шмат людзей, бо гадзіннік быў здольны і час адпаведны паказаць, і даваць шмат іншай астранамічнай інфармацыі. Навошта такую каштоўную рэч з Пецярбурга перавезлі ў Полацк і аддалі навучэнцам кадэцкага корпуса? ¹ Справа ў тым, што гэты гадзіннік у свой час быў зроблены менавіта студэнтамі і выкладчыкамі Полацкай езуіцкай акадэміі і пасля забароны яе дзейнасці ў ліку іншых каштоўнасцей перавезены ў сталіцу імперыі, дзе і збіраў натоўпы зацікаўленых пецярбургцаў ². Дадзены выпадак з сонечным гадзіннікам бадай другі ў гісторыі Полаччыны, калі яе каштоўнасці пасля абрабавання былі вернуты па ўласнай ініцыятыве новых уладальнікаў. Першым быў славуты крыж Ефрасінні, які яшчэ ў канцы XII ст. аказаўся спачатку ў Смаленску, а пасля захопу і далучэння Смаленска да Маскоўскай дзяржавы (1514) — у Маскве і быў вернуты Іванам Грозным пасля авалодання ў 1563 г. Полацкам. Не выключана, што на богалюбівага цара сур’ёзна паўплываў праклён, змешчаны на крыжы: “І хай не выносяць яго з манастыра ніколі, і не прадаюць, не аддаюць. Калі ж не паслухаецца хто і вынесе з манастыра, хай не дапаможа яму святы крыж ні ў жыцці гэтым, ні ў будучым, хай пракляты будзе ён святой жыватворнаю Тройцаю ды святымі айцамі... і хай напаткае яго доля Іуды, які прадаў Хрыста”.

Адной з найгалоўнейшых каштоўнасцей ва ўсе часы была, ёсць і будзе інфармацыя і яе носьбіты. Адзначаючы сёння 480-годдзе беларускага кнігадрукавання, падкрэслім моц рэвалюцыйнага штуршка, які быў нададзены Францыскам Скарынам справе захоўвання і магчымасці перадачы інфармацыйных каштоўнасцей нашчадкам у імя агульнага росквіту і прагрэсу.

Кнігі, як вядома, ствараліся да вынаходніцтва друкаванага станка. На Полаччыне ля вытокаў кніжнай справы стаяла Ефрасіння Полацкая. Менавіта пры ёй былі закладзены каменчыкі фундамента славутай Полацкай бібліятэкі, сляды якой губляюцца ў часах Лівонскай вайны. Полацкі гісторык П. Дэйніс у рукапіснай працы “Полоцкая старина: Исторические места и памятники старины г. Полоцка” сцвярджае: “Эта библиотека бесследно пропала, была увезена и, возможно, попала в Варшаву или Краков” ³. Ва унісон П. Дэйнісу пра гэты факт піша ў кнізе “Таямніцы Полацкай гісто-

¹ РДГА, ф. 733, воп. 62, спр. 1067, арк. 22.

² Тамсама, спр. 1066, арк. 66; спр. 1067, арк. 68, 91, 184, 187.

³ Дэйніс И.П. Полоцкая старина: Исторические места и памятники старины г. Полоцка // Рукопись. ПКМКП2 = 1422/8. Ч. 1. С. 53.

ры” пісьменнік-гісторык У. Арлоў: “Пасля 1579 г. згадкі пра яе губляюцца. Сёння вядома адно некалькі былых полацкіх кніг і рукапісаў, што знаходзяцца ў Варшаве і ў Львове. Дзе ж астатнія?”⁴.

Старшы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны Мая Яніцкая ў артыкуле “Скарбы, раскіданыя па свеце”⁵ дае безапеляцыйны адказ: бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора па сённяшні дзень знаходзіцца ў Кракаве.

У сярэдзіне XVII ст. разам з гаспадаром у Маскву трапіла бібліятэка Сімяона Полацкага, якой, па сведчанню вядомага маскоўскага даследчыка Ю. Лабынцава, “не было роўных сярод дзяржаўных і манастырскіх кнігасховаў Маскоўскай дзяржавы”⁶.

Праходзіць не так шмат часу, і слава аб новай Полацкай бібліятэцы зноў выходзіць далёка за межы дзяржавы. Звыш 20 тысяч асобнікаў утрымлівалі фонды бібліятэкі Полацкага езуіцкага калегіума, які ў 1812 г. набыў статус акадэміі з універсітэцкімі правамі⁷. У мясцовай друкарні штогод выдаваліся кнігі выкладчыкаў акадэміі, выходзіў “Полацкі штотомесячнік”, працавала кніжная крама⁸. У 1830 г. фонды бібліятэкі былі апісаны з дапамогаю прафесара Пецябургскага універсітэта Д. Папова, і асноўная іх частка перавезена ў Пецябург. З 41 скрыні (больш 416 пудоў вагі), у адной з якіх знаходзіўся і памянёны вышэй сонечны гадзіннік, 29 скрынь былі накіраваны ў Пецябургскі універсітэт (у тым ліку 6274 кнігі)⁹.

Такі ж сумны лёс напаткаў і знакамітую радзівілаўскую бібліятэку, з якой у той жа Пецябург было перавезена звыш 20 тысяч кніг¹⁰. “Многочисленные собрания книг, хранимые в то время в Несвиже, что в Литовском княжестве, привезено и приобщено к нашему, — пісаў з гэтай нагоды ў 1722 г. пецябургскі бібліятэкар І. Бакмейстар. — Дивно, что война наукам везде зловердная, в России им полезная. Она пособием нам служила в начальном еще заведении библиотеки и доставила ей наибольшую часть скопленных ею книг”¹¹.

Войны ж шугавалі праз Беларусь — толькі паспявай падлічваць страты.

Фонды Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (раней Дзяржаўная бібліятэка БССР імя У. І. Леніна) напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны налічвалі звыш 2 мільёнаў кніг. У часы нямецкай акупацыі бібліятэка страціла звыш 1600 тысяч кніг. Пасля вайны на тэрыторыях Польшчы, Германіі, Чэхасла-

⁴ Арлоў У. Таямніцы полацкай гісторыі. Мн., 1994. С. 211.

⁵ Яніцкая М. Скарбы, раскіданыя па свеце // Настаўніцкая газ. 1994. 12 сак.

⁶ Вяртанне-2: Зб. артыкулаў і дакументаў. Мн., 1994. С. 249.

⁷ РДГА, ф. 733, воп. 62, спр. 198, арк. 3.

⁸ Тамсама, спр. 686, арк. 4.

⁹ Тамсама, воп. 62, спр. 1067, арк. 24, 68, 91.

¹⁰ Вяртанне-2. С. 19.

¹¹ Тамсама. С. 20.

вакіі былі знойдзены, а затым і вернуты на Беларусь звыш 600 тысяч тамоў, а каля мільёна асобнікаў, у тым ліку рукапісы, старадрукі, рэдкія выданні застаюцца нязнойдзенымі і па сённяшні дзень ¹².

Можна шмат прыводзіць прыкладаў страт духоўных і матэрыяльных каштоўнасцей Полаччыны і ўвогуле Беларусі. Але самым балючым для нашай дзяржавы на працягу амаль усёй яе гісторыі было і застаецца вынішчэнне людзей, у асобных выпадках — цэлых пакаленняў. Мне ўжо даводзілася звяртаць увагу на маючую месца лічбавую стракатасць дэмаграфічных характарыстык Полацка ў XVI – пачатку XIX ст. ¹³ Нагадаю, па розных крыніцах, ваганні дасягаюць ад 8,5 да 100 тысяч насельніцтва. Зададзім сабе пытанне: ці выпадкова ўсё гэта? Асабіста прыходжу да высновы аб мэтанакіраваным у гэтым пытанні падыходзе, які склаўся ў беларускай гістарычнай навуцы ў XX ст.: заблытаць недасведчанага чытача ці пакінуць пытанні, на якія ён — даверлівы чытач — не здолее знайсці дакладнага адказу.

Паразважаем разам. Калі мы пагодзімся, што насельніцтва Полацка ў сярэдзіне XVI ст. складала 50 тысяч жыхароў, як гэта сцвярджаюць “Нарысы гісторыі Беларусі” (Ч. 1. Мн., 1994. С. 160) або кніга “Полоцк: Исторический очерк” (Мн., 1987. С. 44), тады лічба ў 11 тысяч палонных, перагнаных Іванам Грозным ў Маскоўскую дзяржаву, не выглядае такою страшэннаю, як лічба ў 50 тысяч, якую ўзгадвае ў “Хроніцы Еўрапейскай Сарматыі” тагачасны камендант Віцебска А.Гваньіні ¹⁴. А тады мы пагодзімся з думкаю Г. Штыхава і С. Александровіча, што ў сярэдзіне XVI ст. у Полацку пражывала толькі 11,5 тысячы насельніцтва, што найбольш верагодна. Факт застаецца фактам, які не здольны абвергнуць і сучасныя расійскія даследчыкі. У прыватнасці, дацэнт Маскоўскага дзяржаўнага універсітэта Д. Валадзіхін піша: “Занятие города войсками [Ивана Грозного. — *В. III.*], а также увод многочисленного полона по зимним дорогам привели к большим жертвам среди местного населения, что отрицательно сказалось на его отношении к новым властям” ¹⁵.

Настаў час звярнуць увагу і яшчэ на адну акалічнасць. У лісце да Крыштафа Радзівіла ад 20 ліпеня 1599 г. канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега піша, што сярод жыхароў Полацка большую частку складаюць “москвичи”, гэта значыць пераселеныя ў часы Івана Грознага з Маскоўскага Вялікага Княства на Беларусь рускія людзі ¹⁶. Дадзены факт дае вельмі сур’ёзную падставу выказаць меркаванне аб мэтанакіраванай дэмаграфічнай

¹² Вяртанне–2. С. 243–244.

¹³ Гл.: Полацк: Карані нашага радавода / Полацк. дзярж. ун-т. Рэд. А. Мальдзіс і інш. Полацк, 1996. С. 144–150.

¹⁴ Арлоў У. Таямніцы полацкай гісторыі. С. 198; Адраджэнне: Гіст. альманах. Мн., 1995. Вып. 1. С. 65.

¹⁵ Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: Тэз. навук. канф. Полацк, 1992. С. 12.

¹⁶ Полоцк: Исторический очерк. Мн., 1962. С. 44–45.

палітыцы з боку рускага цара на стратэгічнае замацаванне геапалітычных інтарэсаў Маскоўскай дзяржавы ў дачыненні да Полацка як галоўнага горада новых расійскіх тэрыторый. Дадзеная праблема настолькі сур’ёзная, што патрабуе асобнага даследавання.

Праходзіць паўстагоддзя, і па дадзеных праведзенага ў ліпені 1654 г. перапісу ў Полацку мы фіксуем увагу на наступнай акалічнасці: колькасць жылых і пустуючых дамоў у горадзе склала адпаведна 839 і 900¹⁷. Падкрэслім, што перапіс быў зроблены якраз пасля заняцця ў чэрвені 1654 г. у чарговы раз Полацка рускім войскам. Цяжка не пагадзіцца з высноваю, што зрабілі аўтары ўзгаданай манаграфіі: “Большое число пустых дворов свидетельствует об уходе из него части населения во время русско-польской войны (1654–1667)”¹⁸. Мяркую, зразумела, у якім накірунку рухаліся звыш 5 тысяч палачан, ратуючыся ад чарговага гвалту і здзекаў. Для апанентаў, якім цяжка будзе пагадзіцца з такою высноваю, прапаную ўспомніць вынікі вайны: на момант падпісання Андрусаўскага пагаднення паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай у Полацку засталіся ўсяго 102 дымы¹⁹. Давайце ўспомнім і тое, што агульная колькасць насельніцтва Беларусі скарацілася за гэты трынаццатый год удвая, за гады Паўночнай вайны — на трэць, за гады Вялікай Айчыннай вайны — на чвэрць²⁰.

Апошнім часам я ўсё часцей задаю сабе пытанне: чаму такую жорсткасць праяўлялі ўладары суседняй дзяржавы менавіта да Полацка і яго жыхароў і прыходжу да наступнай высновы: у свядомасці многіх пакаленняў беларусаў Полацк быў і назаўсёды застаецца цэнтрам вольналюбівай, незалежнай, самастойнай дзяржавы. Што толькі не рабілі з Полацкам і палачанамі захопнікі! Рабавалі, гвалцілі, палілі, руйнавалі з зямлёю... І кожны раз ён нібы фенікс зноў і зноў адраджаўся з попелу. Памылку Кацярыны II, якая ў 1776 г. надала Полацку статус губернскага цэнтра, і ён прама на вачах пачаў хутка набываць рысы сапраўднай сталіцы сусветнага ўзроўню, наступнікі вельмі хутка зразумелі і паступова ператварылі яго ў невялічкі правінцыйны гарадок спачатку ў межах Расійскай імперыі, а затым і СССР. Гэта быў па-сапраўднаму дальнабачны казуістычны крок, які заняў ў геапалітычнай стратэгіі бадай галоўнае месца і разам з іншымі накірункамі русіфікатарскай дзейнасці дазволіў на працягу XIX–XX стст. ператварыць беларусаў у манкуртаў: народ амаль не ведае сваёй гісторыі, сваіх каранёў, цураецца сваёй мовы, сваіх нацыянальных сімвалаў.

У час рэспубліканскага рэферэндума (май 1995 г.) мне пашчасціла прыводзіць сацыялагічнае даследаванне па тэме “Улада і людзі: Сацыяльна-па-

¹⁷ Полоцк: Исторический очерк. С. 59.

¹⁸ Тамсама.

¹⁹ Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мн., 1995. С. 139.

²⁰ Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Ч. 1. С. 228–229; Мн., 1995. Ч. 2. С. 327–330.

літычныя аспекты праблемы на прыкладзе горада Наваполацка”. Нагадаю, што 14 мая 1995 г. у шэрагу гарадоў Беларусі прыйшло на выбарчыя ўчасткі менш за 50 працэнтаў выбаршчыкаў. У Наваполацку, у прыватнасці, лічба ўдзельнікаў рэферэндума склала 32 369 чалавек, або 45,1 працэнта ад унесеных у спіс. У артыкуле “Выборы и референдум (1995 г.): Тенденции и противоречия (на примере города Новополоцка)”²¹ я падрабязна аналізую дадзеную з’яву, а сёння яшчэ раз нагадаю: ціск, які меў месца ў час падрыхтоўкі да рэферэндума з боку мясцовага кіраўніцтва, сур’ёзным чынам паўплываў на яго вынікі.

За месяц да рэферэндума па выніках нашага даследавання ў падтрымку прапановы прэзідэнта аб увядзенні новых Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь выказалася толькі 28,1 працэнта новапалачан. За месяц актыўнай дзейнасці мясцовых уладаў колькасць жыхароў Наваполацка, якая падтрымала прэзідэнцкую прапанову, павялічылася да 33,3 працэнта, або 23 944 гараджанаў. Менавіта такая колькасць новапалачан адала ў час рэферэндума свае галасы за ўвядзенне новай дзяржаўнай сімволікі. Калі ж у пачатку 1996 г. (люты) быў праведзены чарговы этап сацыяльнага маніторынгу і мы ўбачылі новыя вынікі адносна дарослага насельніцтва Наваполацка да новай дзяржаўнай сімволікі, то былі па-добраму ўражаны: у падтрымку новага сцяга выказалася 53,7 працэнта, герба — 69,0 працэнта. А яшчэ год таму (красавік 1995 г.) для 66,6 працэнта новапалачан менавіта бел-чырвона-белы сцяг лічыўся дзяржаўным сцягам. 56,9 працэнта аддавалі перавагу гербу “Пагоня”. Безумоўна, дадзены прыклад не вельмі характэрны для жыхароў сельскай мясцовасці, бо ў акрузе № 71, якая спалучала напалову сяльчан (Расонскі і частка Полацкага раёнаў) і гараджан, паказчыкі адносна да дзяржаўнай сімволікі былі амаль удвая іншымі. З другога боку, гэта якраз той прыклад, які дазваляе бачыць, па-першае, больш кансерватыўнае стаўленне да новаўвядзенняў жыхароў сельскай мясцовасці, па-другое, няўпэўненасць пэўнай часткі гараджан ва ўласных перакананнях пра сацыяльныя каштоўнасці, па-трэцяе, як вынік папярэдняга, нежаданна выпрабоўваць у чарговы раз лёс: да выбарчых участкаў прыйшлі толькі 45,1 працэнта новапалачан, за месяц да рэферэндума такіх жадаючых было 71,8 працэнта.

Чаму б на Беларускім тэлебачанні не ўвесці такую перадачу, як “Кола гісторыі”? Упэўнены, што ў Сяргея Тарасава роля вядучага атрымалася б не горш, чым у Леаніда Якубовіча на Грамадскім расійскім тэлебачанні. Перадача “Кола гісторыі” паспрыяла б больш глыбокаму авалоданню насельніцтвам краіны, асабліва моладзю, сваёй багацейшай гістарычнай спадчынай, разуменню сваіх дзяржаўных каранёў, гонару за сваіх мужных продкаў, а ўсё разам праз пэўны час дазволіла б зменшыць хістанні ў свядо-

²¹ Весті Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. 1996. Т. 2. С. 25–37.

масці народа, якіх так багата засведчыў майскі 1995 г. рэфэрэндум. Гэта **па-першае**.

Па-другое, прыспеў час прыняць рашэнне на дзяржаўным узроўні аб аб'яднанні Полацка і Наваполацка ў адзін горад. Па выніках даследаванняў, праведзеных сацыялагічным цэнтрам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ў верасні 1996 г. і ў маі 1997 г., у падтрымку ідэі зліцця Полацка і Наваполацка выказваецца звыш 70 працэнтаў гараджан²².

Па-трэцяе, імя Францыска Скарыны самым непасрэдным чынам звязана з гарадамі Полацк і Прага. Веліч усходнеславянскага друкара аб'ядноўвае нашы гарады на працягу ўжо пяці стагоддзяў. Сёння сувязі паміж Полацкам і Прагаю могуць і павінны быць усталяваны на якасна больш высокім узроўні, на ўзроўні гарадоў-пабрацімаў.

Па-чацвёртае, у Полацку да гэтага часу захаваліся будынкі езуіцкага калегіума і акадэміі. У адным з іх месціцца ваенны шпіталь. Але ж побач у Наваполацку працуе дзяржаўны ўніверсітэт, які вядзе падрыхтоўку звыш чатырох тысяч студэнтаў па 22 спецыяльнасцях, у тым ліку гісторыкаў, юрыстаў, эканамістаў, філолагаў. Ужо які год ўніверсітэт дамагаецца атрымаць будынкі адной з першых вышэйшых навучальных устаноў у межах сучаснай Беларусі і ўсё дарэмна. Станоўчае вырашэнне дадзенага пытання паспрыяла б спадкаемцы гістарычнай спадчыны...

Па-пятае, заслугоўвае ўвагі пытанне аб наданні Полацкаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Францыска Скарыны. Сёння цяжка зразумець: чым кіраваліся чыноўнікі, калі прымалі рашэнне аб наданні яго імя Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту? Лагічна было б, калі Гомельскі ўніверсітэт насіў імя Кірылы Тураўскага, а Полацкі — Францыска Скарыны.

Па-шостае, павінна быць распрацавана і на вышэйшым дзяржаўным узроўні зацверджана праграма вяртання разрабаваных беларускіх каштоўнасцей на Радзіму. У распрацоўцы такой праграмы маглі б прыняць удзел вядучыя навукоўцы Інстытута гісторыі НАНБ, вышэйшых навучальных устаноў, Беларускага фонду культуры, Дзяржкамітэта па архівах і справаводства, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны і іншых грамадскіх і дзяржаўных устаноў. Паколькі каштоўнасці сёння расцягнуты па ўсім свеце, па дапамогу трэба звяртацца да ААН і ЮНЕСКО.

У канцы жніўня 1997 г. рэспубліканскія сродкі масавай інфармацыі паведамлілі, што вернікам праваслаўнай царквы вернуты крыж Ефрасінні Полацкай²³. Удакладнім, вернікі атрымалі не той крыж, які быў зроблены Лазарам Богшам у 1161 г., а новы крыж, выкананы брэсцкім мастаком Мікалаем Кузьмічом. Пошукі сапраўднага крыжа Ефрасінні Полацкай працягваюцца...

²² Звезда. 1996. 23 кастр.

²³ Свабода. 1997. 26 жн.; Звезда. 1997. 30 жн.

У 1994 г. у былым музеі атэізму (г. Санкт-Пецяярбург) разам з іншымі наведвальнікамі я бачыў сонечны гадзіннік з Полацка. Узнікае пытанне: калі ж ён зноў аказаўся ў Пецяярбургу, бо, як было адзначана вышэй, у 1835 г. яго вярнулі ў Полацк? А магчыма, гэта другі гадзіннік, які быў падараваны на пачатку дзейнасці рэктарам шостага па ліку вышэйшай навучальнай установы Расійскай імперыі А. Люстыгам міністру народнай адукацыі графу Разумоўскаму?²⁴ Пытанні, пытанні, пытанні...

Полацкі гадзіннік цікае і чакае свайго часу.

ЛАРЫСА ДОЎНАР (Мінск)

ПРАБЛЕМЫ Вывучэння Мінскай Кнігі XIX ст.

інскую спадчыну XIX ст. складаюць кнігі на розных мовах. У дадзенай тэме пад мінскай кнігай неабходна разумець усю разнамоўную кніжную прадукцыю, выдадзеную ў Мінску ў адпаведны час.

Неабходна адзначыць, што праблемы паўстаюць ужо з выяўлення рэпертуару мінскай кнігі XIX ст. і выцякаюць з аб'ектыўна склаўшыхся даследчыцкіх умоў: адсутнасці кніжнай статыстыкі XIX ст.; непаўнаты і недакладнасці ўлікова-рэгістрацыйных дапаможнікаў мясцовай кнігі; разрозненасці і раскіданасці бібліяграфічных звестак; адсутнасці дапаможнага апарата ў большасці бібліяграфічных выданняў і адпаведна выкліканы гэтым франтальны іх прагляд; прыналежнасці большасці мясцовых выданняў да бібліяграфічных рэдкасцяў; ды і такой з'явы, як знікненне з бібліятэчных фондаў тых адзіных рэдкасцяў.

Праблему вывучэння мінскай кнігі XIX ст. у першую чаргу неабходна разглядаць як праблему яе навукова-бібліяграфічнага вывучэння.

Першыя крокі да бібліяграфавання мясцовай прадукцыі былі зроблены бібліёграфамі Санкт-Пецяярбурга. Так, аўтары першай па часе выдання агульнай рускай бібліяграфіі за першае пяцігоддзе XIX ст., якая ўключала і беларускія творы, А. К. Шторх і Ф. П. Адэлунг лічылі, што “агляд літаратуры ў Расіі не можа быць абмежаваны кнігамі, напісанымі на мове Расійскай і творцамі Расійскай нацыі, ён павінен заключаць у сабе ўсе творы літаратуры сей імперыі і ўсіх пісьменнікаў, грамадзянамі онай шануемых”¹. Аднак другая частка гэтай бібліяграфіі ўключала выданні толькі адной беларускай друкарні — Полацкай калегіі езуітаў. Класічная праца В. С. Сопікава “Воьпыт расійскай бібліяграфіі” (ч. 1–5. СПб., 1813–1822) таксама не выз-

²⁴ РДГА, ф. 733, воп. 62, спр. 1066, арк. 66.

¹ Шторх А. А., Адэлунг Ф. П. Систематическое обозрение литературы в России в течение пятилетия, с 1801 по 1806 год. СПб., 1810. Ч. 1. С. 1.

началася паўнатай уліку мясцовых выданняў Беларусі. Часткова былі адлюстраваны віцебскія², гродзенскія³, магілёўскія⁴, нясвіжскія⁵ і полацкія кнігі. Мінскія адсутнічаюць.

Больш значныя зрухі ў бібліяграфаванні выдавецкай прадукцыі Беларусі былі дасягнуты ў 40-х гадах XIX ст. польскімі вучонымі-бібліёграфамі. У 1847 г. была завершана праца над “Спіскам кніг ад пачатку кнігадрукавання і да нашага часу, выйшаўшых з друкарняў, якія існавалі або існуюць у Беларускай навучальнай акрузе”, складаннем якой займаўся на працягу многіх гадоў прафесар Віленскага універсітэта М. П. Паліньскі. У гэтай рукапіснай працы, якая, па сутнасці, з’яўлялася першым навукова-дапаможным рэтра-спектыўным паказальнікам мясцовай друкаванай прадукцыі, зроблена спроба звесці ўсё, што выдавалася на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку і перыёдыку, разам па тапаграфічнаму прызнаку. Бібліяграфічная праца М. П. Паліньскага ўяўляе значную крыніцазнаўчую каштоўнасць (гэта адзіная крыніца для выўлення 217 назваў нідзе не ўлічаных мясцовых кніг) для вывучэння друкарскай і выдавецкай справы ў Беларусі.

Мануэнтальная праца К. Эстрайхера дае амаль поўны пералік польскай кнігі з 1455 па 1900 г. Эстрайхерам зроблена бібліяграфічнае апісанне значнай колькасці беларускіх выданняў, у тым ліку 116 не ўлічаных як у Паліньскага, так і ў іншых бібліяграфічных матэрыялах. 44 з іх — гэта мінскія выданні па-польску і па-лацінску. У адноўленне ад Паліньскага, Эстрайхер кіраваўся не толькі тапаграфічнай прыкметай (Польшча), але і моўнай, і краязнаўчай.

Невялікім дапаўненнем рэпертуару польскамоўных мінскіх кніг служыць і бібліяграфічная праца А. Ёхера⁶.

У 80–90-я гады XIX ст. выходзяць спачатку ў Вільні, а потым і ў Санкт-Пецярбургу бібліяграфіі, прысвечаныя яўрэйскай кнізе⁷ і літаратуры пра яўрэяў на рускай мове⁸.

Найбольш поўнае адлюстраванне мінскія кнігі на іўрыще (14 выданняў) атрымалі ў бібліяграфічнай працы С. Вінера “Бібліятэка Фрыдланда”⁹. Прад-

² Кніга Беларусі. 1517–1917: Зводны каталог / Склад. Г. Галенчанка і інш. Мн., 1986.

³ Тамсама.

⁴ Estreicher K. Bibliografia polska. Cz.1. Stolecie XIX. Kraków, 1872–1882. Т. 1–7; Cz. 2. Chronologiczne zestawienie. Kraków, 1885. Т. 10.

⁵ Тамсама.

⁶ Jocher A. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie... Wilno, 1840. Т. 1.

⁷ Benjacob I. A. Ozar ha-sepharim. Bibliographie der gesammten hebraeschen Literatur mit Einschluss der Handschriften (bis 1863). Wilna, 1880.

⁸ Систематический указатель литературы о евреях на русском языке со времени введения гражданского шрифта (1807 г.) по декабрь 1889 г. СПб., 1893.

⁹ Wiener S. Bibliotheka Friedlandiana: Catalogus librorum imoressorum hebraeorum in Museo Asiatico Imperialis Academiae Scientiarum Petropolitanae asservatorum. Pg., 1893–1918. Т. I–VII.

мова С. Вінера да яго сямітомнай бібліяграфіі ўяўляе сабой своеасаблівае гісторыка-кніжнае даследаванне яўрэйскай рукапіснай і друкаванай кнігі.

У апошняй чвэрці XIX ст. шырокае распаўсюджванне атрымалі друкаваныя каталогі бібліятэк і кніжных магазінаў. Так, адзін з аб'ёмных каталогаў адзела Роскі Публічнай бібліятэкі ў Пецярбургу¹⁰ ўключаў літаратуру на замежных мовах пра Расію, сабраную ў гэтым адзеле. У каталогу знайшлі адлюстраванне і мінскія кнігі на польскай мове Я. Ходзькі, В. Дуніна-Марцінкевіча, В. Капніста, М. Лойкі, А. Машыньскага і інш.

Каталогаў жа мінскіх бібліятэк і кніжных магазінаў XIX ст., якія б змяшчалі мясцовыя выданні, амаль не адшукаць. Выключэнне складае, напрыклад, “Каталог бібліятэкі Мінскага акруговага суда” (Мн., 1895), дзе змешчаны чатыры назвы мінскіх кніг, у тым ліку Г. Татура і А. Смародскага.

Шэраг мінскіх выданняў і да гэтага часу застаецца зафіксаваным толькі ў карткавых каталогах і картатэках розных бібліятэчных кнігазбораў.

Бібліяграфічнае вывучэнне кніжнасці Беларусі XIX ст. вядзецца і зараз. Вядомыя бібліяграфічныя працы М. Васілеўскай¹¹, М. Крэканэ і А. Сакольчыка¹², Г. Галенчанкі¹³ — значны ўклад у развіццё нацыянальнай бібліяграфіі.

Даволі поўнае бібліяграфаванне атрымалі мінскія кнігі XIX ст. на рускай мове ў каталогу “Кніга Беларусі. 1517–1917” (Мн., 1986) — каля 800 выданняў. Гісторыка-кніжны нарыс, які папярэднічае адпаведнай бібліяграфіі, а таксама разнастайныя дапаможныя паказальнікі: імяны, геаграфічны, прадметны, месцаў выдання і друкаў у суме даюць самую неабходную кнігазнаўчую інфармацыю па мясцовай кніжнай прадукцыі XIX ст. Аднак значны аб'ём выданняў XIX ст., уключаных у каталог, гэта тычыцца і мінскіх, знаходзіцца і захоўваецца зараз за межамі Беларусі (у асноўным у Санкт-Пецярбургу і Маскве). Таму цяжкасці з праглядам кніг *de visu* не змаглі не адбіцца на дакладнасці ўліку і іх бібліяграфічным апісанні (напрыклад, друкарня Вільковіча — не мінская, а пінская; Блюмовіча — віленская; Арэмбоўскага — мцэнская).

Некаторым дапаўненнем мінскіх рускамоўных выданняў паслужыць нядаўна выданы бібліяграфічны паказальнік Кельнера і Эльшэвіча¹⁴,

¹⁰ Catalogue de la section des Russica ou ecrits sur la russie en lanques etrangeres. Bibliotheque Imperiale Publique de St-Petersburg. SPb., 1873. Т. 1–3.

¹¹ Василевская М. Белоруссия в печати XIX – начала XX столетия: Библиография на иностранных языках. Мн., 1980–1983. Ч. 1–2.

¹² Бібліяграфія па гісторыі Беларусі: Феадалізм і капіталізм / Крэканэ М., Сакольчык А. Мн., 1969; Сакольчык А. Дооктябрьская книга на русском языке о Белоруссии (1768–1917). Минск, 1976.

¹³ Кніга Беларусі. 1517–1917: Зводны каталог.

¹⁴ Литература о евреях на русском языке. 1890–1947: Книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати: Библиогр. указатель / Сост. В. Е. Кельнер, Д. А. Эльшевич. СПб., 1995.

у які ўвайшлі 58 нідзе не ўлічаных мінскіх выданняў, у асноўным справаздачы, статуты, праграмы розных дзяржаўных і грамадскіх арганізацый.

За праблемай пошуку і бібліяграфавання выступае праблема кнігазнаўчага вывучэння мінскай кнігі. У гэтым накірунку больш даследаванай застаецца мастацкая літаратура XIX ст., якую вывучалі беларускія літаратуразнаўцы, філолагі, гісторыкі: С. Александровіч, А. Мальдзіс, Г. Кісялёў, У. Мархель, З. Шыбека, С. Кузнецва і інш. І гэта невыпадкова, бо, напрыклад, для гісторыка літаратуры неабходным з'яўляецца веданне праблем, звязаных з кнігай у поўным іх аб'ёме. Таму праблема вырашалася даследчыкамі, з аднаго боку, як патрэбнасць сваёй спецыяльнасці, а з другога — рабіліся пэўныя крокі ў бок даследавання наогул гісторыі кнігі.

Што тычыцца вывучэння мінскай кнігі XIX ст. толькі з пункту гледжання гісторыка кнігі, то першыя распрацоўкі ў гэтым накірунку былі зроблены Я. С. Умецкай¹⁵. Ёю праведзена класіфікацыя друкарняў і надрукаваных у іх кніг, выяўлены асноўныя тэндэнцыі ў кнігадрукаванні Беларусі, абгрунтавана культурнае і палітычнае значэнне выпуску і распаўсюджвання кніг на рускай і польскай мове.

Некаторыя праблемныя пытанні і змястоўны аналіз у тым ліку і мінскіх выданняў рабіў Л. І. Збралевіч¹⁶, Н. Ю. Бярозкінай¹⁷.

Такім чынам, найбольшыя вынікі мае бібліяграфічнае вывучэнне мінскай кнігі, якое хоць і не поўнаасцю, але ў значнай ступені адлюстроўвае рэпертуар мясцовай кнігі. Аднак пакуль нельга катэгарычна сцвярджаць, колькі і якой кніжнай прадукцыі было выдадзена ў Мінску ў XIX ст. Прыкладна гэта карціна на сённяшні дзень уяўляецца так: на рускай мове — каля 900 выданняў; на польскай — каля 100; на іўрыце — каля 20; на лацінскай — болей 10; на беларуска-польскай — 4. Кніга на беларускай мове займае больш чым сціплае месца, бо гэта толькі беларуска-польскія творы В. Дуніна-Марцінкевіча, выдадзеныя ў 50-х гадах XIX ст.: “Вечарніцы” і “Заварожаны” (коштам і друкам Ё. Дворца, 1855), “Гапон” (коштам братаў Бейліных, 1855), “Цікавішся? — Прачытай!” (друкам Ё. Дворца, 1856), “Дудар беларускі, або Усяго патроху” (коштам і друкам Ё. Дворца, 1857).

¹⁵ Умецкая Е. С. История книгопечатания в Белоруссии в первой трети XIX ст. (1801–1832 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1977; Кнігавывадацкая справа ў пачатку XIX ст. // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1978. № 1. С. 37–38; Прыватнае кнігадрукаванне ў Беларусі // Тамсама. 1979. С. 22–24.

¹⁶ Збралевіч Л. И. Местные издания Белоруссии и некоторые вопросы их изучения // Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. Минск, 1970. Вып. 1. С. 136–149; Издание документов по истории Белоруссии в первой половине XIX века // Тамсама. Минск, 1972. Вып. 2. С. 101–120.

¹⁷ Березкина Н. Ю. Роль печати в распространении научных знаний в Белоруссии. 1861–1917 гг. Минск, 1990.

Праблема адасобленага вывучэння, як бібліяграфічнага, так і навуковага, разнамоўнай мінскай прадукцыі накладваецца ў сваю чаргу на праблему рэгіянальнага вывучэння, бо як асобная з’ява мінская кніга не вылучалася. Гэта ні ў якім разе нельга разглядаць як звужэнне праблемы, наадварот, рэгіянальныя і лакальныя даследаванні, паводле даследчыкаў¹⁸, — найбольш перспектыўны шлях стварэння поўнай карціны развіцця кніжнай культуры Беларусі, магчымасць паглыбленага, падрабязнага і дэтальнага даследавання на аснове прынцыпа сінкрэтычнасці як у кнігазнаўстве, так і кнігазнаўства з іншымі навукамі. Асвятленне дадзенай тэмы відавочна праз пастаўленыя пытанні да яе, частка з якіх звязана менавіта з развіццём беларускага кнігазнаўства, існуючага амаль што ў рамках гістарычных і філалагічных навук.

Выключнасць кнігазнаўства павінна будавацца на своеасаблівай, сваёй, адрознай ад гістарычна прынятай перыядызацыі¹⁹. Таму выданне мінскай кнігі на працягу XIX ст., межы якога адпаведна з’яўляюцца толькі прыкладнымі ў кнігазнаўстве, можа разглядацца ў залежнасці ад тэхналагічнага развіцця кнігадрукавання, дзейнасці пэўных друкарняў, напрыклад Мінскай губернскай друкарні (1797–1917), І. Стэфановіча (1817–1848), З. Прэса (1818–1836), Э. Адамовіча (1854–1870-я), Б. Саламонава (1874–1900-я), І. Тасьмана (1881–1900-я) і г. д.

У сваю чаргу, апісанне працэсаў выдання, распаўсюджання і выкарыстання кнігі не будзе дакладным, калі не будуць улічаны іх сувязі з сацыяльнымі з’явамі, з якіх яны выраслі і ў якіх затым прымалі актыўны ўдзел²⁰.

Вырашэнне адзначаных праблем бачыцца, па-першае, ва ўліку і бібліяграфаванні; па-другое, у фарміраванні нацыянальных фондаў мясцовай прадукцыі шляхам капіравання ці мікрафільмавання; па-трэцяе, у навукова-кнігазнаўчым даследаванні тэмы.

¹⁸ Фролова И. И., Шпак А. П. Перспективы исследования истории книжного дела в русской провинции второй половины XIX – начале XX в. // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. Л., 1990. Вып. 5. С. 140; Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне. Мн., 1994.

¹⁹ Słodkowska E. Problemy księgoznawcze w Polsce XIX w. Warszawa, 1973.

²⁰ Migoń K. Problemy księgoznawstwa historycznego // Nauka o książce wśród innych nauk społecznych. Wrocław, 1976. S. 64–88.

СТАРОНКА ДУХОЎНАЙ КУЛЬТУРЫ ПОЛАЧЧЫНЫ

Вытокі рукапіснай хрэстаматыі Б. І. Эпімах-Шыпілы

Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва захоўваецца вядомая даследчыкам рукапісная “Беларуская хрэстаматыя”, якую “сабраў і ўлажыў”, як пазначана на вокладцы, вядомы дзеяч на ніве беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння Б. І. Эпімах-Шыпіла¹. Крайнія даты дакумента сведчаць аб тым, што пачаў Эпімах-Шыпіла запісваць беларускія творы ў чэрвені 1889 г., апошнія ж запісы былі зроблены напрыканцы жыцця, у 1931 г. З гэтай хрэстаматыі, магчыма, пачыналася святая сістэматычная культурна-асветніцкая дзейнасць аднаго з пачынальнікаў беларускага адраджэння пачатку XX ст.

Нагадаем некаторыя творы, якія ўвайшлі ў хрэстаматыю: песня “О, мой Божа, веру табе!”, “Гутарка старога дзеда”, “Добрыя весці” У. Сыракомлі, творы Ф. Тапчэўскага, Я. Лучыны, паэма “Сцяпан і Тацяна” Шункевіча, знакаміты верш “Сумная восень” А. Паўловіча (апошні быў запісаны ўжо ў 20-я гады) і шмат іншых твораў, пералічаць якія не ўваходзіць у нашу задачу. Звярталі ўвагу на сябе паметы, зробленыя Эпімах-Шыпілам пад кожным творам. Так, пад першым вершам-песняй “О, мой Божа, веру табе!” была памета: “Спісана ў чэрвені 1889 г. у Селігорах у п. Вінцэнта Мянціцкага з карткі друкаванай”. У той жа час і там жа былі перапісаны “Гутарка старога дзеда” і верш “Добрыя весці”. Было яшчэ шмат твораў з такой жа паметай... Само сабой напрошвалася пытанне: хто такі гэты пан Вінцэнт Мянціцкі з загадкавых Селігор, у якіх фактычна нарадзілася славуная хрэстаматыя? Сапраўды, ні імя Мянціцкага, ні назва Селігоры бадай ніяк не прысутнічалі ў гісторыі нашай літаратуры XIX ст., за выключэннем некалькіх ускосных згадак і не ў сувязі з хрэстаматыяй. Некалькі слухных парад даў мне на пачатку пошукаў знаўца літаратуры XIX ст. д-р Г. В. Кісялёў, якому я шчыра ўдзячна. Высветлілася, што В. Мянціцкага, відавочна, добра ведаў Р. Зямкевіч, бо ў сваім лісце да Б. Тарашкевіча ён згадвае імя Мянціцкага сярод асоб, ад якіх ён атрымаў звесткі пра А. Вяргу-Дарэўскага².

У 1928 г. была змешчана цікавая інфармацыя ў хроніцы часопіса “Полымя” аб тым, што ў маёнтку Селігоры Лепельскага раёна ў дарэвалюцыйныя часы знаходзілася вялікая бібліятэка, у якой было шмат рэчаў беларускай культуры, у тым ліку “драма ”Аказія падпалкоўніцам” Гераніма Мар-

¹ БДАМЛіМ, ф. 66, воп. 1. адз. зах. 1256.

² Кісялёў Г. В. Ад Чачота да Багушэвіча. Мн., 1993. С. 51.

цінкевіча, якая ў 1862 г. ставілася на Віцебскай сцэне”³. Гэтую ж звестку крыху раней даваў Ф. Аляхновіч⁴. Апрача гэтага, у 2-м томе польскага ”Слоўніка геаграфічнага” ў спісе асоб, якія дапамагалі нейкімі матэрыяламі для слоўніка, значыцца прозвішча Вінцэнта Мянцікага з Селігор. Вось бадай і ўсё.

Такім чынам, было зразумела, што ўладальнік маёнтка Селігоры быў адукаваным і цікавым чалавекам, які збіраў беларускія рукапісныя рарытэты XIX ст. і, магчыма, валодаў каштоўнай бібліятэкай. Але хто ж ён такі, гэты ўладальнік Селігор, імя якога так і не засвяцілася яшчэ на беларускай культурнай ніве? Пачаліся пошукі ў архівах і пошукі магчымых сваякоў. І загадка паступова пачала праясняцца.

Маёнтак Селігоры Лепельскага павета былой пошты Варонічы, ад якога цяпер на карце засталася толькі назва возера Селігоры, знаходзіўся зусім недалёка ад радзіннага фальварка Залессе Б. І. Эпімах-Шыпілы. Суседства паклала пачатак сяброўству, бо выдавочнымі былі беларускія зацікаўленні абодвух. Б. І. Эпімах-Шыпіла ў 80-х гадах XIX ст. ужо скончыў універсітэт у Пецярбургу і распачынаў там філалагічную працу. Можна меркаваць, што ўлетку ён звычайна наведваўся на бацькаўшчыну і ў адзін з такіх прыездаў у чэрвені 1889 г., сустрэўшыся з даўнім знаёмым, суседам, старэйшым за яго на 9 гадоў, Вінцэнтам Мянцікім, даведаўся аб тым, што той даўно збірае ў сваю бібліятэку (фамільную каштоўнасць, якая дасталася ў спадчыну ад продкаў разам з Селігорамі!) беларускія творы, якія ананімна і рукапісна распаўсюджваліся сярод адукаванай інтэлігентнай беларускай спольшчанай шляхты. Такім чынам, магчыма, і ўзніклі пачаткі рукапіснай хрэстаматыі, якую Б. І. Эпімах-Шыпіла будзе папаўняць новымі творамі амаль да канца жыцця.

Архіўныя росшукі дапамаглі ідэнтыфікаваць асобу Вінцэнта Мянцікага сярод шматлікіх шляхетных сямействаў Мянцікіх. У ”Спісах патомных дваран Лепельскага павета за 1880–1908 гг.” знайшоўся ”Спіс аб сямействе двараніна Лепельскага павета Віцебскай губерні Вікенція Міхаіла Пятра Пятровіча Мянцікага”⁵, складзены 10 студзеня 1903 г. Паводле гэтага дакумента, Вінцэнт Мянцікі далучаны да роду яшчэ ў 1861 г., быў апошнім зацверджаным у дваранстве прадстаўніком сваёй радаводнай галіны. У 1903 г., як сказана ў дакуменце, ”іншыя асобы, паказаныя ў спісе, да роду не далучаны”. Вінцэнт Мянцікі быў досыць буйным землеўладальнікам, валодаў у агульнай колькасці 240 дзесяцінамі зямлі (з іх толькі 30 — няўдо-

³ Польмя. 1928. № 7. С. 218. (Названы твор Гераніма Марцінкевіча ідэнтыфікуецца цяпер па ”Рукапісах Рыпінскага” з надрукаваным там ананімным творам ”Адвячорак, або Аказія ў карчме пад Фальковічамі” — гл. у зб.: Шляхам гадоў. Мн., 1990. [Вып. 1]. С. 216.)

⁴ Аляхновіч Ф. Беларускі тэатр. Вільня, 1924. С. 84.

⁵ НГАБ, ф. 2512, воп. 2, адз. зах. 30, арк. 550–551.

біца), дзе апрача земляробства веў лясную гаспадарку. На працягу XIX ст. род Мянціцкіх двойчы — у 1819 і 1834 гг. — быў зацверджаны ў дваранстве. З гэтага дакумента праясніліся і анкетныя дадзеныя: Вінцэнт Мянціцкі нарадзіўся 31 мая 1850 г., быў жанаты з Зоф’яй Ізабэлай Служка-Цяпінскай (н. 1863), меў трох сыноў — Рышарда (н. 1886), Мар’яна (н. 1890) і Пятра (н. 1892), а таксама дачку Ганну (н. 1894).

Вывучэнне спадчынных каранёў Вінцэнта Мянціцкага крыху спрасцілася ў выніку таго, што ў Варшаве ў 1928 г. быў выдадзены асобным выданнем “Радавод дому Мянціцкіх герба Леў з муру”⁶. Радавод быў апрацаваны варшаўскім архівістам Аляксандрам Валадарскім. Як вынікала, Мянціцкія былі старажытным рыцарскім родам у былым Полацкім ваяводстве. Заснавальнік роду Пётр жыў ў XV ст., памёр каля 1493 г. Селігоры былі набыты ў сям’ю ўжо ў 1557 г. унукам Пятра-прадцяпця — Васілём. Герб Мянціцкіх (“на тарчы ў блакітным полі леў, павернуты ўправа, які выскоквае з чырвонага муру і трымае ў лапах залатое кола; у кароне пад шлемам такі ж леў”) быў зацверджаны каралём Жыгімонтам Аўгустам у 1551 г.

Васіль, як паведамляе “Радавод”, “пад кіраўніцтвам ваяводы кіеўскага А. Неміровіча і ваяводы полацкага Давойны змагаўся як годны рыцар і шляхціц у многіх і частых патрэбах з непрыяцелямі”. Менавіта Васіль значна пашырыў ўладанні Мянціцкіх, у тым ліку набыў і Селігоры. Адзін з сыноў Васіля, Юрый, служыў у войску Стэфана Баторыя і загінуў у бітве пад Полацкам у жніўні 1579 г. Сярод знакамітых нашчадкаў гэтай галіны Мянціцкіх у пазнейшы час, ужо ў XVIII ст., вызначыўся Міхал (н. 1763). Ён, у 1786 г. ротмістр Полацкага ваяводства, быў прызнаны мужным і адважным полацкім патрыётам, надзеленым іншымі годнымі ўхвалення вартасцямі. Адзін з яго сыноў — Пётр (гэтае імя заснавальніка роду пастаянна сустракаецца ў генеалагічным дрэве) быў дэпутатам Лепельскага павета, дзедзічам Селігор. Менавіта яго сынам і быў Вінцэнт, які атрымаў у спадчыну Селігоры разам з ужо сабранай бібліятэкай і калекцыямі, якія потым усё жыццё папаўняў, збіраючы беларускія рукапісныя творы ў другой палове XIX ст. і пашыраючы калекцыі. Такім чынам, рыцарская шляхецкая сям’я Мянціцкіх вылучалася не толькі дзяржаўнай чыннасцю і вайсковымі подзвігамі, але і любоўю да духоўнасці, асветы, імкненнем да захавання культурнай спадчыны продкаў, што відавочна яднае гэты род са слаўнымі духоўнымі традыцыямі Полаччыны і найперш з традыцыямі Ф. Скарыны, у эпоху якога заглыбляюцца карані роду Мянціцкіх.

Былі вартымі сваіх продкаў і сыны самога Вінцэнта Мянціцкага, на долю якіх ужо выпалі ўсе гістарычныя драмы і трагедыі першай паловы нашага стагоддзя. Сам пан Вінцэнт і яго жонка памерлі абодва ў 1916 г., не ўбачыўшы жahlівага лёсу свайго радзіннага гнязда, раскіданага і знішчанага

⁶ Rodowód domu Mienickich herbu Lew z Muru. Warszawa, 1928.

рэвалюцыяй. Старэйшы сын — вядомы ў далейшым польскі гісторык Рышард Мянціккі, аўтар шматлікіх манаграфій па гісторыі Беларусі — асталываўся ў даваенны час у Вільні, паспеў вывезці з Селігор значную частку бібліятэкі і, магчыма, рукапісных рарытэтаў. Другі сын — Мар’ян стаў медыкам, прафесарам універсітэта ў Лодзі, аўтарам навуковых кніг па дэрматалогіі. Малодшы сын, Пётр, які меў агранамічныя схільнасці і пры добрых гістарычных варунках мог годна працягваць гаспадаранне ў Селігорах, стаў тым не менш прадаўжальнікам рыцарскіх традыцый продкаў — ён загінуў у 1919 г. у баі.

Цікавыя звесткі пра сям’ю Мянціккіх паведаміў мне ў лісце з Варшавы спадар Гаральд Мянціккі — сын Рышарда і ўнук Вінцэнта Мянцікага, з якім мне ўдалося звязацца дзякуючы шанюўнаму Ю. Туронку. Сп. Гаральд даслаў мне фотаздымак В. Мянцікага і ксеракопію адной яго друкаванай працы: “O najdawniejszej rewizyi województwa Połockiego”, выдадзенай у Кракаве ў 1894 г. Атрымаўшы толькі гімназічную адукацыю і меўшы вялікія здольнасці да навуковай працы, Вінцэнт Мянціккі тым не менш не здолеў працягваць далей адукацыю, бо з-за ранняй смерці свайго бацькі Пятра вымушаны быў стаць гаспадаром Селігораў, весці там гаспадарку. Усё жыццё ён і прысвяціў Селігорам, але цікавіўся навукай — архівістыкай, літаратурай. У яго была шырокая карэспандэнцыя з Генрыкам Сянкевічам, з выдаўцамі часопісаў “Край”, “Вісла”, “Квартальнік гісторычны”, “Вядомасці нумізматычна-археалёгічны” і інш. Удзельнічаў ён у тагачасным навукова-гістарычным руху, збіраў дакументы, старадрукі. Цікавіўся таксама літаратурай, збіраў мэтанакіравана і беларускія тэксты, аб чым яскрава сведчыць “Беларуская хрэстаматыя” Б. І. Эпімах-Шыпілы, які пачаў перапісваць беларускія тэксты менавіта ў Селігорах, у Вінцэнта Мянцікага.

Збіраліся ў Селігорах абразы і гравюры. А таксама захавалася фамільная легенда аб тым, што жонка В. Мянцікага — Зоф’я Служка-Цяпінская (1863–1916), якая была дачкою паўстанца 1863 г., сасланага ў Сібір, дзе і сама яна правяла 20 гадоў свайго жыцця, паходзіла з роду Цяпінскіх, які выводзіўся з XVI ст. і прадстаўніком якога быў славыты беларускі асветнік Васіль Цяпінскі.

Большая частка каштоўнай селігорскай бібліятэкі (нездарма ж сляды яе шукала ў 20-я гады Лепельскае крязнаўчае таварыства!), апынуўшыся потым у Вільні, загінула пры пажары ў час Другой сусветнай вайны.

“Спаліліся ў 1944 г. прыгатавання да друку манаграфія аб Мікалаю Дарагастайскім, ваяводзе полацкім у XVI ст., а таксама камплектны збор дыпламаў (грамат) XV–XVIII стст., што датычылі Вялікага Княства Літоўскага, пісаных на мовах польскай, старабеларускай і лаціне. Пажар знішчыў каля 30 000 нататак і копіяў разам з картамі і ілюстрацыйнымі матэрыяламі да гісторыі Полацкага ваяводства 1504–1793 гг., якая ахоплівала гісторыю

палітычную, сацыяльна-гаспадарчыя стасункі і культурнае жыццё”⁷. Гэта быў ўжо навуковы даробак гісторыка-архівіста Рышарда Мянцікага, які грунтаваўся на руплівай збіральніцкай працы яго бацькі Вінцэнта Мянцікага, дзеда Пятра, а можа, яшчэ і ранейшых пратаплястаў.

Такім чынам, можна меркаваць, што Селігоры, прынамсі ў другой палове XIX ст., былі адным з асяродкаў культуры і духоўнасці на Полаччыне. Адсюль цягнецца адна з нітак — праз Б. І. Эпімах-Шыпілу і яго рукапісную хрэстаматыю — да моцнай хвалі нацыянальнага адраджэння і літаратурна-культурнага ўздыму пачатку XX ст.

ЗАХАР ШЫБЕКА (Мінск)

КНИГА ВІТАЛЬДА ЖУКОЎСКАГА “ПАЛЯКІ І БЕЛАРУСЫ” — НЕВЯДОМАЕ ВЫДААННЕ, НАПІСАНАЕ Ў ТРАДЫЦЫЯХ СКАРЫНАЎСКАГА ПАТРЫЯТЫЗМУ

Кожны народ — сам сабе пан.

Янка Купала

1994 г. адбылося маё першае месячнае навуковае падарожжа ў Польшчу, якое так ці іначэй супадала з былымі вандроўкамі Ф. Скарыны. Тады я ўпершыню ўшчыльную сутыкнуўся з лацінскім светам, адкрыў яго для сябе. Адным з яркіх эпізодаў таго падарожжа была сустрэча з кнігай Вітальда Жукоўскага “Палякі і беларусы”, выдадзенай у Вільні ў 1907 г. на польскай мове (Żukowski Witold. Polacy i Białorusini. Wilno, 1907). Мяне ўразілі яго надзвычай арыгінальныя для таго часу думкі і яго рэдкі для таго часу краёвы патрыятызм.

Вітальд Жукоўскі належаў да кола віленскіх краёўцаў. Абставіны жыцця, што склаліся пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг., прымусілі яго як прадстаўніка мясцовага польскамоўнага насельніцтва задумацца над грамадскай роляй свайго асяродка на беларускіх землях. “У Польшчы, — разважаў Жукоўскі, — нас завуць ліцвінамі, беларусамі, украінцамі, а на сваіх землях — палякамі. Дык хто мы, тутэйшыя гэтага краю, якія гаворым папольску?” (с. 7) Аўтар звяртаўся да мясцовых носьбітаў польскай культуры з такімі словамі: “Нельга склаўшы рукі чакаць самавызначэння беларусаў. Нельга трымацца ў баку ад народа, з якім на працягу стагоддзяў жылі разам. Трэба кроцьць разам за незалежнасць і свабоду” (с. 8, 10). “Нашы абшарнікі, — разважаў далей Жукоўскі, — маюць большыя абавязкі перад Айчынай у параўнанні з іншымі саслоўямі... Не сёння, дык заўтра *наш беларускі народ* [выдзелена мной. — З. Ш.] пераадолее свой нізкі культурны

⁷ 3 ліста Геральда Мянцікага ад 12.05.1996 г. да аўтара.

ўзровень, зразумее таксама, хто ён ёсць і кім павінен стаць. Наша ж грамада, адукаваная і свядомая, падасць яму руку братэрства, дапаможа ў адраджэнні і ўступленні на шлях, што вядзе да цывілізацыі і нацыянальнай годнасці” (с. 22).

Але аўтар не абмяжоўваецца агульнымі разважаннямі. Ён прапаноўвае канкрэтную праграму дзеянняў, у якой можна вылучыць чатыры асноўныя пункты.

1. Салідарнасць усіх жыхароў краю і стварэнне народна-дэмакратычнай партыі на агульнаграмадзянскіх прынцыпах.

2. Барацьба за незалежную і вольную Беларусь, дзе найперш будуць шанавацца правы чалавека.

3. Нейтралізацыя “ўсяпольскіх аб’яднальнікаў”.

4. Вызваленне з царскай няволі Беларусі, Літвы і Кароны і стварэнне імі маналітнага палітычнага лагера для абароны ад Германіі і Расіі (с. 11–20).

Першы тэзіс грамадзянскай салідарнасці гучыць вельмі актуальна і адпавядае нашым намаганням стварэння сучаснай беларускай нацыі, вольнай як ад нацыянальнага нігілізму, так і ад этнацэнтрызму. Гэта праблема практычна на працягу ўсяго XX ст. была актуальнай у Беларусі.

Другі тэзіс — аб незалежнай і вольнай Беларусі, дзе шануюцца правы чалавека, таксама адпавядае нашым надзённым патрэбам. Важна і тое, што ён сведчыць аб наяўнасці ідэалаў незалежнасці сярод інтэлектуалаў перыяду царскай Расіі. Можна меркаваць, першым іх выказаў Вітальд Жукоўскі. Вацлаў Ластоўскі прыйшоў да такой думкі пазней, у 1915 г., але таксама ў Вільні, акупаванай немцамі. Антон Луцкевіч агалосіў свае незалежніцкія погляды толькі ў пачатку 1917 г. У 1918 г. такую запозненасць ён тлумачыў тым, што ў царскія часы ідэалы незалежнасці хаваліся пад аўтанамізмам; адкрыта выказвацца за незалежнасць ад Расіі не адважваліся нават украінцы¹. Але Жукоўскі ўсё-такі адважыўся. Беларускіх дзеячаў-нашаніўцаў у гэтым сэнсе аспярэджвалі не толькі прадстаўнікі польскай, але і рускай культуры. Вядомы гісторык, славіст і філолаг А. Л. Пагодзін (1872–1947), ураджэнец Віцебска, лічыў, што палітычная сістэма не можа стрымаць ніводнага нацыянальнага адраджэння ў яго стыхійным напоры. А на з’ездзе неаславістаў (Пецябург, 1909) ён знайшоў у сябе мужнасць выступіць за самавызначэнне палякаў, украінцаў і беларусаў².

Наступны, трэці тэзіс Жукоўскага аб нейтралізацыі “ўсяпольскіх аб’яднальнікаў” сведчыў аб яго дрэйфе ад краёвай да беларускай нацыянальнай ідэалогіі і аб вельмі добрым разуменні палітычных інтарэсаў беларускага адраджэння. Яго кніжка была рэакцыяй на рашэнні з’езда Партыі краёвай

¹ А. І. Усходняя Беларусь: Статыстычныя і гістарычныя матэрыялы. Мн., 1918. С. 9.

² Grabowski T.-S. Rosyjskie rządy na Białej Rusi. Piotrków, 1916. S. 24, 29.

Літвы і Беларусі, які адбыўся ў Вільні ў чэрвені 1907 г. Дэлегаты таго з’езда, нібы між іншым, абяцалі шанаваць у роўнай меры выяўленую сярод беларусаў тэндэнцыю — толькі тэндэнцыю — да нацыянальнага і культурнага развіцця³. Жукоўскі называе прынятую на з’ездзе праграму — “панскай”, якая абараняла паноў і польскасць на Беларусі і Літве, але толькі не інтарэсы ўсёй народнай супольнасці (с. 10–11). Менавіта тады ж, у чэрвені 1907 г., частка краёўцаў, незадаволеных прапольскасцю рашэнняў краёвага з’езда, стварыла “Польскі дэмакратычны саюз на Белай Русі” з мэтай разгортвання яго дзейнасці ў Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях⁴. І несумненна, што сярод сяброў гэтага саюза быў і Вітальд Жукоўскі.

Чацвёрты тэзіс аб стварэнні незалежнымі Беларуссю, Літвой і Польшчай маналітнага палітычнага лагера для абароны ад Германіі і Расіі быў выказаны Жукоўскім аkurat перад Першай сусветнай вайной, калі беларускія землі сталі арэнай для крывавай бойні паміж расійскімі і германскімі войскамі. Аўтар тонка адчуваў геапалітычную сітуацыю Беларускага краю.

Урэшце, так мог разважаць толькі патрыёт Беларусі.

Чым жа прывабіў Беларускі край Жукоўскага? Позыў крыві? Так. Разуменне таго, што Беларусь — спадкаемца старадаўняй Літвы? Так, і гэта разумеў аўтар (с. 8). Але не толькі. Былі і прагматычныя прычыны. Пра іх у кнізе не гаворыцца. Затое мы знаходзім некаторыя тлумачэнні павароту ў пачатку XX ст. польскамоўных жыхароў краю да беларускасці ў кнізе другога польскага аўтара — Тадэвуша Грабоўскага з Пётркава. У ёй ён тлумачыць паварот палякаў да беларусаў наступным чынам.

1. Пасля 1905 г. стала зразумелай натуральнасць беларускага руху. Пацвердзілася, што ён не быў вынікам польскай інтрыгі, што ён не быў і вынікам шляхецкага “хлопаманства”, што ён, урэшце рэшт, не быў і забавай этнографу, як гэта сцвярджалася раней.

2. Стала відавочным, што беларускі рух, у адрозненне ад украінскага, не суправаджаўся гвалтам. Беларусы аддавалі перавагу працы і розуму, а не барацьбе. Яны дэманстравалі спакой, ураўнаважанасць, памяркоўнасць і справядлівасць да сваіх суседзяў. А гэта стварала ўпэўненасць, што іх рух не “змые” палякаў.

3. Была надзея на перспектыву беларускага руху. Меркавалася, што недахоп інтэлігенцыі ў беларусаў кампенсуецца магутнасцю іх сялянскай асновы⁵.

Усё гэта спрыяла таму, што Вітальд Жукоўскі станавіўся беларусам і напісаў такую патрыятычную кніжку.

³ Wasilewski L. Litwa i Białoruś. Przeszłość – Teraźniejszość – Tendencje rozwojowe. Kraków, 1912. S. 331.

⁴ Тамсама. С. 343.

⁵ Grabowski T.-S. Rosyjskie rządy na Białej Rusi. S. 30–33.

Прыклад гэтага інтэлектуала прымушае зусім па-новаму ўспрымаць краёўцаў. Краёвы рух — з’ява выключна мясцовага паходжання. Ідэалогію краёўцаў можна разглядаць як першапачатковую, прасцейшую форму беларускай самасвядомасці. Тое ж самае, дарэчы, тычыцца і заходне-русізму.

Які ж лёс ідэй Віталда Жукоўскага? На жаль, — трагічны. У ІІІ Думу не прайшоў ніводзін краёвец. Выбаршчыкі іх не падтрымалі. Ні беларускі народ, ні беларуская інтэлігенцыя не ўсведамлялі яшчэ тады, што яны павінны быць разам дзеля агульнай нацыянальнай справы. Для тлумачэння прычын гэтага трагізму прыгадаем меркаванні польскага даследчыка Ежыга Таргалскага (Дарскага) ⁶, крыху пашырыўшы іх.

1. Царская шавіністычная палітыка і ідэалогія змаглі паралізаваць нацыянальную самасвядомасць большасці праваслаўных беларусаў, і яны амаль не прымалі ўдзелу ў беларускім руху.

2. Беларусы-католікі (пераважна шляхецка-сялянская інтэлігенцыя) узаўлялі сваю нацыянальную годнасць ⁷. Каталіцкая інтэлігенцыя тварыла ядро нацыі. Аднак нацыянальнай кансалідацыі пшкodziў бар’ер недаверу паміж праваслаўнымі масамі і каталіцкімі лідэрамі.

3. Беларусы не мелі абшараў адноснай вольнасці, як літоўцы ў Прусіі ці ўкраінцы ў Галіцыі, адкуль можна было б выпраменьваць нацыянальную культуру.

Таму ідэй В. Жукоўскага былі надоўга пахаваны ў кнігасховішчах Польшчы. І мы ўспамінаем пра гэтыя ідэй толькі цяпер, у сувязі з 480-годдзем падарожжа Ф. Скарыны ў лацінскі свет, каб выдаць там першую беларускую кнігу.

Мне невядома, каб хто-небудзь тут, у Беларусі, цытаваў гэтую, забытую ўсімі кнігу. А яна і яе аўтар заслугоўваюць пачэснага месца ў нашай духоўнай спадчыне. У Беларусі ніколі не знікалі паслядоўнікі Ф. Скарыны, і трэба спадзявацца, што не знікнуць і надалей.

*Аўтар шчыра ўдзячны кіраўніцтву Касы імя Юзафа Мянюўскага
(Варшава), якое фінансавала падтрымала працу аўтара
ў бібліятэках і архівах Польшчы.*

⁶ Darski J. Białoruś: Historia, współczesność, konflikty narodowe. Warszawa. 1994. S. 8–9.

⁷ Паводле перапісу насельніцтва 1897 г., 43,3% каталіцкай шляхты Беларусі сваёй роднай мовай назвалі беларускую. На нейкі момант царызм адварнуўся ад беларусаў-католікаў як ад палякаў. А гэтага аказалася дастатковым для нацыянальнага абуджэння беларусаў каталіцкай веры, цесна звязаных праз польскую культуру са старадаўнімі традыцыямі ВКЛ.

ЗАПІСЫ І ПРЫПІСКІ НА КІРЫЛІЧНЫХ ВЫДААННЯХ З калекцыі Музея беларускага кнігадрукавання

аследаванні апошніх гадоў пераканаўча паказалі, што запісы на палях кніг, пераплётах або чыстых ад тэксту аркушах з'яўляюцца важнай дадатковай крыніцай для вывучэння айчыннай гісторыі і культуры. Іх змест тычыцца працэсаў стварэння кнігі, а таксама і яе лёсу. У запісах мы можам знайсці імёны ўладальнікаў, дарыльшчыкаў, звесткі аб адносінах чытача да кнігі, тэксту, да з'яў духоўнага і культурнага жыцця свайго часу. Бібліятэчныя паметы, штампы ў кнігах даюць магчымасць рэканструяваць і вызначыць склад той ці іншай бібліятэкі (дзяржаўнай, царкоўнай, грамадскай, прыватнай).

Прысутнасць у кнізе некалькіх запісаў, якія раскрываюць паслядоўную прыналежнасць розным людзям і бібліятэкам, дазваляе даследаваць лёс кожнай кнігі, вызначыць сувязі паміж людзьмі і меркаваць аб развіцці духоўнай культуры ў Беларусі.

Запісы на кнігах — гэта даволі складаная і працаёмкая для даследавання гістарычная крыніца. Акрамя таго, што даволі часта яны напісаны неразборлівым скорасісам са скарачэннямі і індывідуальнымі асаблівасцямі пісьма, большая частка іх была зацёртая ў працэсе карыстання або выцвіла.

Маргінальныя запісы ўяўляюць сабой адзін з асноўных відаў пісьмовых крыніц па гісторыі духоўнай культуры, чытацкіх інтарэсаў, яны дазваляюць прасачыць распаўсюджванне кніг у розным сацыяльным і этнічным асяроддзі, працэс фарміравання свецкіх прыватных і царкоўна-манахійскіх бібліятэк.

Запісы на кнізе ўзніклі ў працэсе яе стварэння, бытавання як экзэмпляра пэўнага тэксту і самой кнігі незалежна ад яе зместу.

У залежнасці ад гэтых трох формаў функцыянавання кнігі можна вызначыць тры асноўныя катэгорыі запісаў: першыя — запісы, звязаныя з працэсам стварэння дадзенага экзэмпляра кнігі. Для рукапісных кніг гэта запісы перапісчыкаў, для друкаваных — паметы друкароў. Найбольш каштоўнымі з'яўляюцца аўтарскія запісы.

Запісы другой катэгорыі — найбольш шматлікія і вядомыя. Яны ўзнікаюць у працэсе бытавання кнігі.

Гэта ўладальніцкія запісы або запісы, якія фіксуюць уласнасць на кнігу, а таксама ўкладныя, купчыя, запрадажныя, дароўныя і інш. Многія з гэтых запісаў можна аднесці да запісаў чытацкіх. Да іх адносяцца запісы на букварах, граматыках, псалтырах; каляндарныя, метэаралагічныя і астранамічныя — на святцах і месяцасловах; розныя паметы, якія дапаўняюць і ўдак-

ладняюць тэкст кнігі, як то: пэўныя спасылкі і пацвярджэнні з іншых тэкстаў, якія крытыкуюць або ставяць пад сумненне яго змест. Да гэтага тыпу памет можна аднесці кароткія адсылкі, як: “Іоанн, 7”, “Деяния 28”, “Л. 131 р. Ла (31) о пище и питии” — “Книга о вере”. Гродно, 1785 г. (на прыкл. форзацы); “Оздвижино 10” (л. 70 а), “Отъ сложения перстовъ” (л. 74 а) — “Книга о вере”. “1785”, “Гродна” (Махноўка: др-ня П. У. Селязнёва, або Янава: др-ня К.Кольчава — пасля 1806 г.) або зусім кароткія: “Зри!” (Книга о вере. Гродно, 1785. Л. 270 а, 270 б).

Трэцюю катэгорыю складаюць запісы, непасрэдную сувязь якіх са зместам кнігі нельга ўстанавіць. Гэта — розныя па змесце запісы натарыяльнага і гаспадарчага характару, гістарычныя (хранікальныя), каляндарныя, розныя чарнавікі і заўвагі; фіксаваныя настроі; прымаўкі, загадкі, прыгтыч, павучанні і г. д.

Шматлікія факты сведчаць аб тым, што кірылічныя кнігі, выдадзеныя на беларускіх землях, шырока разыходзіліся не толькі па Беларусі і Украіне, але і па ўсёй Расіі. Кнігамі гэтымі карысталіся на працягу XVIII і XIX стст., нават і ў XX ст. Аб гэтым сведчаць запісы ў кнігах. Напрыклад, у кнізе “Альфа і Амега”, выдадзенай у Вільні ў 1786 г., на апошнім нн. л. чытаем: “Съ приложениемъ двухъ печатей — пристава Романа, Даниловскаго уезда, и Ярославской Духовной Консистории Столоначальникъ Н.” (подпис неразборливы). Фрагмент сургучнай пячаткі Яраслаўскай Кансісторыі (Альфа і Амега. Вільна, 1786 г., апошні нн. л.; кніга, выдадзеная ў Вільні, — у Яраслаўлі).

Мы змаглі вылучыць на экзэмплярах кірылічных старадрукаў, якія захоўваюцца ў фондах Музея беларускага кнігадрукавання, некалькі характэрных тыпаў запісаў, звязаных з працэсам бытавання кнігі:

1) Уладальніцкія запісы, якія паказваюць прыналежнасць кнігі дадзенай асобе, царкве, манастыру або бібліятэцы:

Кн. Миняя общая. Москва, 1 август. 1628 г.

Лл. 1–4 (1 паг.) — скорэпіс XVII ст.: “[цер]кви Успе[ния]” (зрэзана); лл. 1–10 (2 паг.): “[Сия книга] глаголимая Аминяя ц[е]ркви Успение... (нрзб.), что на Коросте, а приложил...”; л. 112б (3 паг.): “Сия книга глаголимая Аминяя церкви Успение Пресвятя Б[огороди]цы, что на Корытьне”.

Кн. Ефрем Сирий и авва Дорофей. Поучения. Супрасль, 1786 г.

На прыкл. форзацы: “// Сия книга деревни (нрзб.) Якова Матвева Галывина //” — закрэслена, ніжэй: “// Сия книга деревни Панина Аляксеява Сильява барабанова //” — (новы ўладальнік).

Кн. Лаврентий Зизаний. Катехизис. Гродно, 1788 г.

Лл. 2 нн., 3 нн., 4 нн. Л. 2а, 3а, 5а, 16а, 23а, 27а 29а, 36а, 51а, 202а, 385а і інш. — штамп: “// Женскій Монастырь // Бьялая криница //” (Украіна).

Кн. Каноник. “Супрасль” (Клінцы, друкарня Ф. Карташова), 1793 г.

На форзацы: “// Сия книга глаголемая Кано//ник Василия Куприянова сына // ись Опурина (?) //”. “// Сия книга глаголемая // Каноникъ Абре... мима Ивано//ва рогогозина //”.

Кн. Псалтырь. Москва. Христианская типография при Преображенском богадельном доме. 1913 г.

На форзацы: “// Чтение по покойникам // Псалтырь // Ивановых // .
Нижэй: “// Псалтырь У. Р. //”.

Кн. Брашно Духовное. Иверский монастырь, 19 окт., 1661 г.

Лл. 1–4 нн.: “Сия книга//гл[аго]лимая // Псалтырь и брашно // инокини // монастыр [яново?] д[е]веча //”.

2) Купчья:

Кн. Дорофей авва. Цветник. “Др-ня Гродзенская”, “1790”, “(Махноўка: др-ня П. У. Селязнёва, або Янава: др-ня К. Колычава, пасля 1804)” лл. 2–24: “Сия книга Костромской губернии Чюхломского уезда села Троицы Мираханова Деревни Савелова крестьянина Дмитрия Иванова Зари куплена в С.-н. Петербурхе. Выплочена двадцать четыре рубля пядесять копеекъ. 1840-го года”.

3) Укладныя:

Кн. Прологъ. Июнь, июль, августъ. Москва, 1910 г.

На форзацы: “// Сия книга, именуемая прологъ // 1/4 июнь пожертвована въ деревне // Лоткаво молитвенный домъ старо//обрядецъ поморскаго согласия // на поміновеніе усопшихъ родители // родителей коихъ (нрзб) и година // месяца и числа обозначена прило//женом списку сей книги // и также о здравіи рабовъ Божиихъ и (нрзб) о здравіи рабовъ Божиихъ // Ильи, Иоанна, Стефана // Ольги Матроны Анны // лета 7422 го (1914) 9 октября //” (нрзб).

Кн. Евангелие тетр. Пючаев (др-ня Пачаеўскага Успенскага манастыра), 1780 г.

Лл. 1а–8а: “// Roku 1784. M[-]scu Maja Dnia 5 // Та Ksega Naswana Ewangelia Arkuszowa // Drukarni Poczajewskiej pod (нрзб.) // Nadana do Cerkwi Horodenskiej pod Tytułem s[wja]tej Trojcy // Za staraniem (нрзб.) Piotra y Grzegorza Weiczukow // Ktytorow y Mieszczan Horodenskich. niech bedzie // Panu Bogu Na czesc na Chwale, a im Pomnozi // co day Bozi. Amen //” (подпис нрзб.).

4) Запісы тэхнічнага характару, якія датычацца працэсу чытання кнігі: адсылкі, паметы.

Напр.: Кн. Книга о вере. Гродно, 1785 г., на прыкл. форзацы: “Л. 131р. Ла о пице и питии”. Л. 270а, л. 270б — “Зри!”.

Кн. Книга о вере. “1785 г. Гродна” (Махноўка: Др-ня П. У. Селязнёва, або Янава: др-ня К. Колычава, пасля 1806 г.);

л. 70а: “Оздвижино 10”;

л. 74а: “Отъ сложения перстовъ”.

Кн. Псалтыр — “1711”. Магілёў (2-я пал. XVIII ст.): шматлікія надпісы, якія датычацца зместу кнігі, такія, як нумар раздзелаў, асобныя словы з псалмоў: лл. 83б, 92б, 104а, 109б, 120а, 129а, 152а, 196б, 200б, 213б, 219б, 224б, 227б і інш.

Кн. Лаврентий Зизаний. Катехизис. Гродно, 1788 г.

Л. 4а: “Евр. = Мр. = // кв. - а = кор -б-кд- // ст, Г//В, кор-б-кг- // ламод-// — // Кирил - огл - // 4ас -аі, л=лв // У Св езіа -кн, а // л...а // трюды ца // Ва лвовъ // ахмр, года //.

л. 44б: “// Исусъ - л = //”;

л. 25а: “// Барон л. - соб // сод. - // Марк 3=3= // Мин. Чет. // 31 нояб. - кн // нояб. - 5 // Кирил -Л. -Л. В. //”;

л. 111а: “Кирилов, огла//шен. - л., рмд”.

5) Запісы інфармацыйнага характару, якія пакінулі чытачы кнігі:

Кн. Альфа і Омега. Вильно, 1786 г. Л. 301б: “1963 г. прочитана вся в феврале” — роспіс.

Кн. Псалтырь. Гродно, 1789 г. “//Сия книга глаголемая псалтыр //”.

б) Запісы-малітвы:

Кн. Миняя общая. Москва. 1 августа. 1628 г.

Л. 19б: Скорapis XVIII ст.: “За молитвы святыхъ отец нашихъ Г[оспо]-ди Исусе”;

л. 91б: “За м[о]л[и]твы с[вя]тыхъ отецъ н[а]шихъ , г[оспо]ди Исусе Христе Б[о]же н[а]шь, помилуй нас; аминь”;

л. 112б: “// За молитвы святыхъ // отецъ нашихъ Г[оспо]ди Исусе // Христе Боже Нашъ помилуй насъ. Аминь //”; “// И по милости Б[о]жи[е]и і Великихъ // светителей, і вселенскихъ учите//лей, Василия Великаго, Григория // Богаслова и Иваннага Зла//таустаго патриарха Царя Града // Аще кто хошетъ много зна//ти подобаеъ ему мало спати //”;

л. 123б (2 паг.), скорapis XVIII ст.: “// По м[и]л[о]сти Б[о]жиі, великихъ московскихъ чудотворцав Петра, Але//ксея, Филиппа, Новага испо//ведника, Благовернаго і Великаго князя Михаила Черниговского и бо//лярина его Феодора, Богъ с нами, // никто же на нь. Божие (нрзб.) // человеческое содержание Велико имя // святыя Т[р]оицы //, пресвятая Б[огоро]д[и]це, // помощи мне, грешнаму сие Б[о]же//ственное писание неразумющему // разумети. Г[оспо]ди, благослови и вразу//ми //”.

7) “Пробы пярa”:

Кн. Миняя общая. Москва, 1684 г.

Л. 205 (2 паг.) — пробы пярa, даты: “1741”, “1742”, “1743”;

л. 82б (3 паг.) шматлікія запісы рознымі почыркамі XVIII ст., паўторы.

“// А писалъ дьячекъ Иванъ Пименовъ сынъ // своею рукою правою. А хто такъ //”.

8) Записы, якія маюць павучальны характар — прытчы, павучанні, разважанні:

Кн. Псалтырь, Москва, 1913 г.

Л. 225а: “// Зрите како // должн[о] жити и // почитати своих // мужей //”.

Кн. Минея общая. Москва, 1648 г.

Л. 60б (2 паг.): “// Стоит Древо в маковомъ // Свету, а на немъ сидить // Голуп (нрзб.) //” — паўтор на л. 25б (3 паг.);

л. 71б (2 паг.): “// Стои[т] человек в поле // век // // Стоить человек в поле Погод ли //”;

л. 216б (2 паг.): “// Стоить ч[е]л[ове]къ в воде по горло, пити прошаеть (нрзб.), а напитися не может //”, (скоракіс XVIII ст.);

л. 35а (3 паг.): “// Стои[т] Град на пути, а пути къ нему нет. Идѣт по // нем, а несѣт Грамоту неписоною //”;

л. 35б (3 паг.): Скоракіс XIII ст.: “// Нейкий чел[о]в[ѣ]къ на древе пове // шень, волуеми жилами при//вязанъ, тростию прободен // (нрзб.) д[у]хомъ испо[л]//нень, десеть ра[н] имеет // . От всехъ ударяемъ, Зреть // на друга — плачет, умилно ли//ки уставляеть. Петь // повелеваеть. Правед//нымъ от него плачь а греш//нымъ веселіе. Скоро умирает // аки воск таетъ. Век у его // коротокъ а мука долга //”;

л. 83а (3 паг.): “// Не ищи ч[е]л[о]в[ѣ]че мудрости, іши ч[е]л[о]в[ѣ]че // кротости. Аще обрящещи кротость, // одолееши мудрость. Не тот мудр...//”.

Кн. Симеон Полоцкий. Вечеря душевная. Москва, Верхняя др-ня, 1683 г.

Л. 419.: “// Аше на теле имашъ раны продо[л]жите[л]ны: // То имей на них налагати кр[ес]тное знамение. // вои[с]тину равно свидете[л]ствова- вана //”.

9) Надпісы даследчага характару:

Кн. Евангелие учительное. Вильно, 1595 г. (др-ня Мамонічаў).

На адв. пераплётнай покрывікі: “// Братья Мамоничи // Вильно 1595 // Евангелие Учительное // Сопиковъ № 320 (очень редко) // Строевъ № 32 (издание очень редкое) //”.

Кн. Симеон Полоцкий. Вечеря душевная. Москва, 1683.

На адвароце перапл. покрывікі: “// Вечеря душевная, соч. Симеона Полоцкаго // напеч. въ Москве, въ Верхней тип. 1683 года // См. Кастер. 497, онъ заплатилъ 40 р. н/с //”, ніжэй — “Москва И. 1683”.

10) Рукапісныя аркушы ў кнігах:

Кн. Псалтырь, Гродно, 1789 г., апошні сшытак у канцы кнігі.

Лл. 1–16 — рукапіс: “во с[вя]тую и великую неделю пасхи”.

Кн. Симеон Полоцкий. Вечеря душевная. Москва, 1683 г.

Уклеены аркуш: “// Жизнь // Иеромонаха Симеона Полоцкаго. // Ученый Иеромонах Симеонъ Полоцкий учился несколько летъ въ чужих Государствахъ. — Царь Алек//сій Михайловичъ призвалъ его ко двору, вверилъ

// ему своихъ детей въ ученіе и собственную совесть: // почтили его быть придворнымъ проповедникомъ, // советникомъ своимъ и другомъ. Царь Феодоръ // Алексеевичъ имелъ къ нему, какъ къ своему учите//лю, отличное уваженіе и полную доверенность, // даже по гражданскимъ деламъ. Сей царевъ другъ // и советникъ присоветоваль Государю вместе // съ княземъ Голицынымъ уничтожить местничес//тво, завести славяно-греко-латинскую Акаде//мію и усовершенить партесное пеніе. Полоцкій // имелъ щастіе быть законоучителемъ Великаго // Петра и нехотель Архіерейства, чтобъ удер//жаться при дворе. Онъ первый въ Россіи на//чалъ говорить проповеди изу//стно и старал//ся сіе ввести во всеобщій проповеднический обиход // дабы проповедники, какъ действительные // собеседники, лучше действовать на сердца // слушателей. Говорящій изустно менее пока//зываетъ, что онъ учитъ, а потому и ненаси//луеетъ вниманіе слушателей. После него // остались две великія книги проповедей, // подъ заглавіемъ: Обедъ и вечера духовные. // Псалтырь имъ переложена въ стихи. Онъ // можетъ почесться Отцемъ и прародите//лемъ проповедниковъ 18-го века: особена Прокоповича, Гедена и Платона. Сконча//лся 1699, декабря 15 дня. // 1816. Дек. 17. выписаль // изъ Памятника Событій //”.

КАМУНІКЪ